

Jan Chromý

Základy sociolingvistiky

Učební materiál

pro studenty oboru

Český jazyk a literatura

Základy sociolingvistiky

Učební materiál pro studenty oboru Český jazyk a literatura

Jan Chromý

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

Text © Jan Chromý, 2014

ISBN 978-80-246-2644-4 (online : pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275), který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	9
1. Co je sociolingvistika?	10
1.1 Úhly pohledu v sociolingvistice	10
1.1.1 Makropohled vs. mikropohled	11
1.1.2 Kvantitativní a nekvantitativní pohled	11
1.1.3 Empirický vs. neempirický pohled	12
1.1.4 Prakticky a teoreticky orientovaný přístup	13
1.2 Stručně k historii sociolingvistiky	13
1.3 Základní pojmy	14
1.3.1 Varieta jazyka	14
1.3.2 Jazyková situace	14
1.3.3 Sociální stratifikace, sociální skupina, sociální třída, sociální status	14
1.4 Úvahové otázky	15
2. Typologie jazykových situací	17
2.1 Úvod	17
2.2 Typy jazykových situací	19
2.2.1 Homogenní jazyková situace	19
2.2.2 Situace standard a dialekty	19
2.2.3 Diglosie	20
2.2.4 Bilingvní (multilingvní) jazyková situace	22
2.2.5 Kreolské kontinuum	25
2.3 Úvahové otázky	27

3. Variační sociolingvistika	29
3.1 Úvod	29
3.2 Tradiční dialektologie	29
3.3 Principy variační sociolingvistiky	31
3.4 Labovův výzkum na ostrově Martha's Vineyard	36
3.5 Labovův výzkum vypouštění [r] v New Yorku	37
3.6 Výzkum Lesley Milroyové v Belfastu	38
3.7 Výzkum Penelope Eckertové na detroitské střední škole	40
3.8 Wilsonův výzkum řeči Moravanů žijících v Praze	41
3.9 Úvahové otázky	42
4. Teorie komunikační akomodace	44
4.1 Úvod	44
4.2 Základní poznatky teorie komunikační akomodace	44
4.3 Gilesův výzkum v Bristolu	48
4.4 Kanadsko-anglický výzkum Howarda Gilese a Philipa Smitha	49
4.5 Výzkum Nikolase Couplanda v Cardiffu	49
4.6 Úvahové otázky	50
5. Postoje k jazyku	51
5.1 Úvod	51
5.2 Pohledy na postoje	51
5.3 Techniky zkoumání postojů k jazyku	53
5.4 Lambertův výzkum v Québecu	55
5.5 Gilesovy a Bourhisovy modifikace základní verze techniky spojených masek	56
5.6 Výzkum Kathryn Woolardové v Barceloně	58
5.7 Cargileův výzkum angličtiny s čínským přízvukem	60
5.8 Úvahové otázky	60
6. Jazyková socializace	62
6.1 Úvod	62
6.2 Výzkum Elinor Ochsové a Bambi Schieffelinové ve třech společenstvích	63
6.3 Propracované a omezené kódy v pojetí Basila Bernsteina	66
6.4 Úvahové otázky	67
7. Jazyková ideologie	68
7.1 Úvod	68
7.2 Kroskřityho pět úrovní organizace jazykových ideologií	69

7.3 Ideologie standardního jazyka	70
7.4 Úvahové otázky	71
8. Jazykové plánování a jazykový management	72
8.1 Úvod	72
8.2 Jazykové plánování	72
8.3 Jazykový management	73
8.4 Výzkum Jiřího Nekvapila a Marka Nekuly v nadnárodních podnicích v České republice	74
8.5 Úvahové otázky	75
Citovaná literatura	76

Úvod

Tento materiál je základním studijním podkladem pro přípravu ke zkoušce z předmětu Základy sociolingvistiky a je určen bakalářským studentům oboru Český jazyk a literatura. Důvodem, proč vznikl, je absence česky psané příručky, která by sociolingvistickou problematiku představovala souhrnně a přehledně. Hlavním cílem tohoto materiálu je poskytnout orientační představu o sociolingvistice studentům, kteří se s tímto oborem dosud nesetkali, a usnadnit jim tak další, hlubší studium dílčích oblastí sociolingvistiky.

Tento text není vzhledem ke svému přehledovému charakteru určen osobám, které již jsou se sociolingvistickou problematikou obeznámeny. Pokud by se však přece jen rozhodly jej číst, uvítám jakékoliv jejich připomínky, postřehy a komentáře, které by mohly pomoci jej vylepšit. K témuž samozřejmě vyzývám i čtenáře se sociolingvistickou problematikou dosud neobeznámené.

Struktura materiálu

Struktura tohoto materiálu vychází z témat, která tvoří náplň jednotlivých přednášek z předmětu Základy sociolingvistiky. Na konci každého oddílu jsou uvedeny úvahové otázky, jejichž cílem je navést čtenáře k přemýšlení o daném tématu. Na otázky záměrně není poskytnuta odpověď. Na konci materiálu je uvedena citovaná literatura.

1. Co je sociolingvistika?

Řekne-li se sociolingvistika, mnohým se pravděpodobně automaticky utvoří představa uceleného vědního oboru, který má svůj předmět zkoumání, svou metodologii a svá teoretická východiska. To však o sociolingvistice říci nelze (stejně tak ani o samotné lingvistice). Sociolingvistika je dnes souhrnným označením pro řadu více či méně disparátních způsobů zkoumání spíše než samostatným oborem. Zcela běžná je situace, že dva sociolingvisté, jejichž výzkumy mají vysokou úroveň a jejichž práce jsou čtené a uznávané, čtou jiné knihy, sledují jiné časopisy a vzájemně o sobě vědí jen málo.

Podat komplexní definici sociolingvistiky a jednoznačně odpovědět na otázku z titulu této kapitoly je tedy velmi obtížné. Především není jasné, kde jsou „hranice“ sociolingvistiky, jakkoliv některé sociolingvistické subdisciplíny lze v rámci kategorie sociolingvistiky považovat za „lepší příklady“ než jiné. Velmi volně lze sociolingvistiku vymezit na základě předmětu zkoumání: tím je užívání jazyka ve vztahu ke společnosti. To, co se proměňuje, je zvolená perspektiva, užité metody a konkrétní cíle výzkumu. Jednotlivé přístupy se rovněž mohou lišit v tom, zda k problematice přistupují směrem od jazyka (lingvisticky), anebo směrem od společnosti (sociologicky či sociálně psychologicky).

1.1 Úhly pohledu v sociolingvistice

Na vztah mezi užíváním jazyka a společností lze pohlížet různým způsobem. Možné úhly pohledu lze rozdělit takto: a) makropohled vs. mikropohled; b) kvantitativní vs. nekvantitativní pohled; c) empirický vs. neempirický pohled; d) praktická vs. teoretická orientace.

1.1.1 Makropohled vs. mikropohled

Na toto rozlišení můžeme narazit v řadě sociolingvistických prací. Vychází z různé úrovně zobecnění, kterou badatelé ve svém přístupu uplatňují.

Makropohled bychom mohli charakterizovat jako „pohled z výšky“, „rozostřený pohled“ či jako „pohled z ptačí perspektivy“. Prototypickým případem takového hlediska je například popis jazykové situace v určitém státě, například v České republice. Obecně můžeme říci, že v České republice se užívá ve veřejných a formálních projevech spisovná čeština, že zde existují čtyři interdialekty (obecná čeština, obecná hanáčtina, obecná laština a obecná moravská slovenština), pozůstatky nářečí a že se u nás užívají různé slangy (železniční, vězeňský atd.) a také některé menšinové jazyky (slovenština, polština, romština, ukrajinština atd.). Tímto způsobem můžeme v hrubých obrysech popsat jazykovou situaci, nezískáme však detailní představu o tom, jak vypadá konkrétní jazyková interakce mezi mluvčími, například jak komunikují studenti z Moravy se studenty s Čech, v jakých situacích se objevuje slang, zda dochází k míšení kódů (například obecné a spisovné češtiny) apod. Jednoduše řečeno, makropohled preferuje širší popisného záběru nad jeho hloubkou.

Mikropohled bychom oproti makropohledu mohli navzvat jako „pohled zblízka“ či „zaostřený pohled“. Krajním případem může být detailní analýza konverzace dvou konkrétních lidí, zkoumající např. střídání/přebírání replik (tzv. turn-taking), stylové posuny jednotlivých mluvčích, jejich komunikačních cíle a strategie, prostřednictvím kterých těchto cílů dosahují, apod.

Makropohled a mikropohled nejsou pochopitelně dvě ostře ohraničené kategorie, ale mnohem spíše dva póly jednoho kontinua. Konkrétní výzkumy se pohybují mezi těmito póly.

1.1.2 Kvantitativní a nekvantitativní pohled

V sociolingvistických disciplínách, stejně jako v sociologii, se často zdůrazňuje rozdíl mezi kvantitativním a kvalitativním (nekvantitativním) pohledem či přístupem.

Badatelé přistupující k výzkumným problémům z kvantitativního hlediska usilují o uchopení nasbíraných dat prostřednictvím statistických metod. Kvantitativně založenou disciplínou je například variační sociolingvistika, která zkoumá, jak se užívají různé varianty jednoho

jevu. Badatel může zjistit např. to, že mluvčí angličtiny určitého věku na určitém místě vypouštějí koncové /r/ v 81 % případů, zatímco mluvčí angličtiny vyššího věku na stejném místě pouze v 60 % případů, z čehož pak lze vyvodit například to, že zde probíhá jazyková změna a posiluje se preference pro vypouštění daného fonému.

Výzkumníci, kteří se hlásí k přístupu kvalitativnímu, naopak o statistické vyhodnocení výsledků neusilují. Důvodem je v řadě případů jejich přesvědčení, že užití statistických metod je v daném výzkumu prakticky nemožné; kvalitativní přístup se totiž často zabývá komplexními, statisticky obtížně uchopitelnými jevy. Příkladem může být analýza obchodní komunikace, například jednání v nadnárodních podnicích, kde je často obtížné nalézt jeden společný kód, jelikož jsou zde přítomni mluvčí různých jazyků.

1.1.3 Empirický vs. neempirický pohled

Z dnešního hlediska je toto rozlišení v sociolingvistických disciplínách již poněkud zbytečné, jelikož takřka všechny současné sociolingvistické výzkumy jsou založeny empiricky. Zde si však této opozice všímáme z toho důvodu, že v minulosti tomu tak začasté nebylo a že právě důraz na empiričnost je tím, co sociolingvistiku odlišuje od některých jiných lingvistických disciplín.

Empirický přístup lze popsat následovně: badatelé zkoumající určitý problém docházejí k závěrům na základě výsledků, které jim přinesla analýza nasbíraných dat. Data lze sbírat různými způsoby, v sociolingvistice je velmi běžné například zvukově zaznamenávat přirozenou konverzaci, v některých případech lze data sbírat na základě pozorování anebo třeba dotazníkovou formou. Do rámce empirického výzkumu patří i experimentální zkoumání.

Neempirický přístup, který se v angličtině někdy s nadsázkou nazývá „armchair linguistics“, zastávají ti autoři, kteří o výzkumných problémech pojednávají výlučně na základě svého osobního povědomí, případně povědomí dalších několika osob, kterých se nahodile zeptají. Závěry takových výzkumů se tedy neopírají o nasbíraná data, ale o badatelovo povědomí o jazyce. To představuje zásadní omezení v tom, co je korektně možné říci o užívání jazyka – na druhou stranu to však neznamená, že by neempirický přístup byl nutně špatný. V jeho rámci ostatně vznikla řada teorií a postřehů, které zásadně ovlivnily myšlení o jazyce jako takové. Jako příklad neempirického „sociolingvistického“ pohledu lze uvést

řadu prací z české lingvistiky věnovaných jazykové kultuře (např. Bělič a kol., 1961; Daneš, 1979; Sgall – Hronek, 1992; Uličný, 1995 apod.), jejichž závěry jsou formulovány výlučně „od stolu“, neempiricky.

1.1.4 Prakticky a teoreticky orientovaný přístup

V souvislosti s posledním uvedeným rozlišením je třeba si uvědomit, že sociolingvistické bádání, na rozdíl například od gramatického výzkumu, je velmi často určováno praktickými požadavky. Některé dílčí disciplíny (např. jazykové plánování) se orientovaly výhradně tímto směrem (např. řešení jazykových problémů vzniknuvších po rozpadu bývalého koloniálního systému, problematika menšinových jazyků, jazykového vzdělávání atd.), jiné disciplíny jsou naopak orientovány spíše obecně lingvisticky, tj. snaží se o obecné poznání toho, jak jazyk ve společnosti funguje, jaké jsou faktory, které užívání jazyka ovlivňují, jak souvisí integrace do určitého společenství s užíváním jazyka atd.

1.2 Stručně k historii sociolingvistiky

Ačkoliv je vztah jazyka a společnosti předmětem úvah již odedávna, o sociolingvistice jako o svébytné disciplíně (tehdy ještě relativně uzavřené) se začíná mluvit zhruba v 50. letech 20. století. Hlavním centrem sociolingvistického výzkumu byly (a do značné míry dodnes jsou) Spojené státy americké a počátky sociolingvistického pohledu na jazyk jsou spojeny se jmény jako Charles A. Ferguson, Joshua Fishman, John J. Gumperz, Dell Hymes, William Labov, Uriel Weinreich atd.

U nás se sociolingvistika až do 90. let 20. století až na výjimky prakticky nepěstovala, což již svým podtitulem dokládá text Zdeňka Starého *The forbidden fruit is the most tempting, or why there is no Czech sociolinguistics* (Starý, 1993). Práce, které se do té doby věnovaly vztahu jazyka a společnosti, byly v drtivé většině neempirické, a jak Starý píše, doktrinální. Navíc byly jen minimálně poučeny soudobým děním v zahraničí. Ačkoliv se situace od 90. let 20. století značně zlepšila, zejména díky lingvistům, jako jsou například Jiří Nekvapil, Vít Dovalil, Marián Sloboda, Tamah Sherman, Petr Kaderka, Martin Havlík a další, existuje v češtině stále jen malé množství sociolingvistických textů. Pro setkání se sociolingvistikou je pro českého zájemce tedy nezbytná znalost cizích jazyků, především angličtiny.

1.3 Základní pojmy

Na úvod je vhodné definovat některé základní (především makrosocio-lingvistické) pojmy, které budou dále v textu používány. Je však třeba zdůraznit, že půjde spíše o základní definice, ačkoliv některým termínům by mohly být věnovány samostatné monografie.

1.3.1 Varieta jazyka

Pojem varieta jazyka můžeme spolu s Richardem Hudsonem vymezit jako „soubor jazykových prostředků s podobnou sociální distribucí“ (Hudson, 1996: 22–24). Jinými slovy, varietou může být určitý jazyk jako takový (např. čeština, kreolský jazyk tok pisin, svahilština), určitý dialekt nebo interdialekt (např. petácké nářečí, obecná hanáština), určitý registr či styl (např. administrativní styl) anebo slang (např. londýnský rýmovací slang cockney). Variety mohou být vymezovány z různých hledisek (sociálního, regionálního, stylového) a mohou se vzájemně překrývat.

1.3.2 Jazyková situace

Jazykovou situaci bychom mohli nejjednodušeji definovat jako distribuci variet na určitém území. Například jamajskou jazykovou situaci můžeme popsat pomocí společenské a územní distribuce dvou základních kódů, standardní jamajské angličtiny a jamajského patois, tzv. patwa (patois je termín, který označuje dialekt nemající psanou formu).

1.3.3 Sociální stratifikace, sociální skupina, sociální třída, sociální status

Pojem sociální stratifikace označuje rozčlenění společnosti na dílčí části (sociální skupiny). Sociální skupiny mohou být vymezeny podle různých kritérií; obecně můžeme říci, že jde o uskupení lidí propojených na základě různých vztahů. Sociální skupiny mohou být různě velké (rodina vs. občané Prahy) a mohou mít různou délku trvání (dětí na dětském táboře vs. fanklub fotbalového týmu).

Jedním ze způsobů stratifikace je rozčlenění na sociální třídy. Sociální třída je sociální skupina vymezená na základě socioekonomických kritérií. Jedná se o běžně užívaný pojem, s nímž se však vposledku pracuje různě. Různost je dána v první řadě prostředím, respektive společností,

na kterou model sociálních tříd chceme aplikovat. Je na první pohled zjevné, že například Česká republika je mnohem homogennější, tj. méně diferencovaná, než Spojené státy americké, takže si lze klást otázku, zda má smysl používat pro popis české a americké společnosti stejně vymezené třídy. U nás patrně nejznámější je třístupňové rozlišení na vyšší, střední a nižší třídu, můžeme se však setkat s vymezeními více stupňovými (např. vyšší, vyšší střední, střední, dělnická třída apod.).

Otázkou u pojmu sociální třída je jeho reálnost, tj. nakolik sociální třída odráží něco ve společnosti skutečně existujícího a nakolik jde o pojmový konstrukt. Zařazení dvou lidí do téže sociální třídy nemusí zdaleka znamenat, že tito lidé užívají jazyk tímž způsobem. V sociolingvistice proto často zaznívají skeptické názory na možnosti využití tohoto pojmu a spíše se pracuje s kategoriemi, které věrněji vystihují společenskou realitu.

Pojmu sociální třída je blízký pojem sociální status. Na rozdíl od sociální třídy, která reflektuje socioekonomickou situaci jedince, sociální status reflektuje jeho společenské postavení v sociální hierarchii, jde tedy o určité sociální ohodnocení jedince (Milroy – Gordon, 2003: 41–42). Ačkoliv společensko-ekonomická a statusová pozice jedince je často podobná, může se v některých případech lišit (např. vysokoškolský učitel v České republice pobírá ve srovnání ze západoevropskými kolegy podprůměrný plat, lze ale tvrdit, že má stále relativně vysoký status; oproti tomu sportovní manažer prvoligového fotbalového týmu pobírá plat nadprůměrný, jeho společenský status však být vysoký nutně nemusí).

1.4 Úvahové otázky

- Kolik variet by bylo možné vymezit v rámci češtiny? Kolik jich znáte a byli byste schopni určit, čím specifickým se vyznačují?
- Pro jaké typy zkoumání je výhodnější mikropohled a pro jaké makropohled?
- Proč myslíte, že sociolingvistické výzkumy jsou dnes prakticky výhradně empiricky orientované? V čem podle vás tkví nevýhodnost neempirického přístupu?
- Co by podle vás mohly být reálnější jednotky sociální stratifikace než sociální třída?
- Do jaké sociální třídy byste se zařadil/a a proč? A jaký byste řekl/a, že máte sociální status?

- V čem byste řekl/a, že mohly sociolingvistické práce pomoci, pokud se orientovaly prakticky?
- V čem spočívají výhody kvantitativního přístupu k sociolinguistice? Proč má smysl používat pro vyhodnocení dat statistické metody?
- K čemu lze využít poznatky získané v rámci mikropohledu, například analýzu jedné konkrétní, byť dlouhé konverzace?

2. Typologie jazykových situací

2.1 Úvod

Lze tvrdit, že žádné dvě jazykové situace nejsou zcela stejné. Z tohoto tvrzení by vyplývalo, že o jazykových situacích nemůžeme mluvit obecně, že například česká jazyková situace nemá nikde obdoby, že je natolik výjimečná, že nemá smysl hledat paralely jinde. Takový skepticismus by však byl přehnaný. Analogicky bychom mohli uvažovat o jazycích jako takových. Je zřejmé, že žádné dva jazyky nejsou zcela stejné, zjevně se mezi sebou liší v řadě rysů, zobecňující pohledy na stavbu různých jazyků ale za něco nepatřičného nepovažujeme. Klasickým příkladem může být jazyková typologie vytvořená Vladimírem Skaličkou.

Skalička (např. 1975) mluvil o jazykových typech, což jsou ideální konstrukty stojící mimo univerzum existujících jazyků. Jde tedy o jakési modely, prostřednictvím kterých jsme schopni nahlížet principiální shody a rozdíly mezi nejrůznějšími světovými jazyky. Skalička rozlišoval pět základních jazykových typů: flektivní, aglutinační, izolační, introflektivní a polysyntetický.

Flektivní typ se vyznačuje tím, že vyjadřuje gramatické významy jediným afixem, tedy, viděno z opačné perspektivy, že afixy jsou kumulativní (vyjadřují více gramatických významů najednou – např. koncovka -ami ve slovním tvaru ženami vyjadřuje najednou 7. pád, množné číslo a ženský rod). Pro tento typ je dále charakteristický volný slovosled a pevné hranice mezi slovními druhy. Flektivnímu typu je podobný typ introflektivní, který se vyznačuje tím, že se gramatický význam vyjadřuje infixací neboli vnitřní alternací v kořenném morfému (příkladem introflexe

mohou být některá anglická substantiva, která tvoří nepravidelně plurál: sg. *foot* – pl. *feet*, sg. *tooth* – pl. *teeth* apod.).

Aglutinační typ je charakterizován tím, že jeden afix vyjadřuje pouze jednu gramatickou kategorii. Gramatické významy se tak vyjadřují řetězením afixů (např. kečuánská věta Paykunatan rikuni znamená „Vidím je“, přičemž první slovo je členěno takto: pay (kořen, zájmeno „on“) – kuna (afix pro množné číslo) – ta (akuzativ) – n (rematizátor). Slovosled u aglutinačního typu je pevný a slova zde nejsou pevně diferencována do slovních druhů.

Gramatické významy u izolačního typu jsou vyjadřovány synsémantickými slovy, z čehož vyplývá velmi častá lexikální homonymie a polysémie a také to, že u tohoto typu se prakticky neobjevuje morfologická slovo tvorba. Polysémie je zde vyvažována pevným slovosledem. Srov. následující příklad z čínštiny:

- (1) wǒ gāng yào gěi nǐ nà yì bēi chá
já právě být:FUT dát ty:REC ten jeden šálek čaj
„Donesu ti šálek čaje.“
(převzato z Finegan, 2008: 53)

Polysyntetický typ vyjadřuje gramatické významy kombinací auto-sémantických slov. V tomto typu neexistují synsémantická slova. Srov. příklad z eskymáckého jazyka yupik.

- (2) tuntussuqatarniksaitengqiggtuq (slovo)
tuntu-ssur-qatar-ni-ksaitengqiggte-uq (morfematische členění)
sob-lovit-FUT-říci-NEG-znovu-3SG:IND
„(Zatím) znovu neřekl, že půjde lovit soby.“
(převzato z Payne, 1997: 28)

Pro nás je důležité, že cílem uvedeného Skaličkova rozlišení není třídění jednotlivých jazyků, ale vytvoření referenčního rámce, prostřednictvím kterého můžeme jazyky srovnávat. Můžeme například mluvit o tom, že čeština má významné rysy flektivního typu (např. skloňování substantiv), ale zároveň se u ní projevují i rysy aglutinační (např. slovo tvorné afixy) a izolační (např. některé tvary slovesa být). Díky tomu ji pak můžeme vztáhnout k dalším jazykům, které mají některé aspekty morfologie shodné, jiné zase odlišné. Přesně o tento princip nám půjde v pojednání o typech jazykových situací.

2.2 Typy jazykových situací

Následující typologie si nečiní nárok na obecnou platnost. Představuje jakýsi základní model jazykových situací a má sloužit především jako podklad pro porovnávání se situacemi konkrétními.

2.2.1 Homogenní jazyková situace

Homogenní jazykovou situaci můžeme definovat jako stav, kdy jazyk používaný na daném území není nijak stratifikován – nemá žádné specifické variety, ať už vymezené regionálně (dialekty), nebo sociálně (slangy). Existence takové situace je podmíněna několika faktory. V první řadě se musí jednat o společenství, které je jen v minimálním styku se společenstvími okolními. Zároveň toto společenství není sociálně stratifikované, žije na poměrně malém území a nemá mnoho členů. Příklady, které by se tomuto typu blížily, bychom mohli hledat v málo rozvinutých a relativně malých společenstvích, především domorodých (Everett, 2005).

2.2.2 Situace standard a dialekty

Situace standard a dialekty modelově vzniká tehdy, když se původně homogenní společenství rozšíří, sociálně stratifikuje, vznikne v něm určitá společenská hierarchie a vytvoří se variety vázané na určité sociální skupiny (ať už vymezené regionálně, nebo sociálně).

Jedna z variet, které se na daném území užívají, je (na základě socio-historických okolností) považována za standard (spisovný jazyk). Jedná se přitom o varietu, kterou užívají společenské elity, jejichž je mateřským jazykem. Další variety jsou nestandardní a jsou (v běžném hovoru) užívány dalšími různými vrstvami populace.

Existence takové jazykové situace je podmíněna tím, že daná společnost je industrializována. Charakteristické přitom je, že užití jedné z variet je příznakem sociální nebo regionální příslušnosti. Jinými slovy, mluví-li určitý mluvčí určitou varietou, je zřejmé, že například pochází z určité sociální vrstvy nebo z určitého území.

Příkladem blízkým tomuto typu by mohla být jazyková situace v Anglii, kde vedle sebe existují standard, jímž se hovoří v královské rodině a v některých médiích, například v BBC, a vedle něj další

nestandardní variety (např. yorkshirské nářečí, cockney, geordie, nor-folské nářečí atd.).

2.2.3 Diglosie

Na první pohled se jedná o situaci podobnou situaci standard a dialekty. Vedle sebe se na určitém území užívají dvě variety jednoho jazyka, jejich užívání však není náhodné, ale je udáváno specifickými faktory. Charles A. Ferguson ve své studii *Diglossia* (Ferguson, 1959) tyto dvě variety pojmenovává V (vysoká) a N (nizká) varieta a jejich užívání popisuje na základě devíti rysů: funkce, prestiž, literární tradice, osvojování, standardizace, stabilita, gramatika, slovní zásoba a fonologie.

Klíčovým rysem diglosie je rozlišení funkcí V a N. Tyto variety totiž naplňují funkce, které se vzájemně nepřekrývají. Ferguson uvádí situace v nichž jsou tyto variety používány: V při liturgických obřadech, v korespondenci, v politických projevech, v univerzitních přednáškách, ve zpravodajství, v novinových zprávách a v poezii. N se naopak užívá v pokynech služebnictvu, v rozhovorech v rodině, v lidové slovesnosti či v politických karikaturách. Tento taxativní výčet je poněkud problematický, respektive je kulturně podmíněn. Zásadní je, jakou prestiž daná společnost připisuje určité komunikační situaci. Můžeme například předpokládat, že poezie nemusí v diglosní situaci být nutně tvořena varietou V (v řadě jazyků – včetně češtiny – poezie není výhradní doménou spisovného jazyka).

Dalším rysem diglosie je prestiž jednotlivých variet, přičemž V má vysokou prestiž, zatímco N má prestiž nízkou. Ferguson v této souvislosti uvádí i případy, kdy mluvčí, kteří zcela běžně používají N, tvrdí, že tak nikdy nečiní.

Rys, který Ferguson označuje jako literární tradice, zachycuje to, že tradiční, kanonická literatura je psána pouze ve V, zatímco v N psaná literatura prakticky neexistuje.

Čtvrtý rys, osvojování, se dotýká toho, že obě variety se liší v tom, jakým způsobem a kdy si je mluvčí v daném společenství osvojují. Zatímco N je mateřským jazykem všech členů společenství, poněvadž se užívá v běžném hovoru, V si děti osvojují až ve škole, prostřednictvím výuky (do té doby se s V setkávají jen minimálně).

Pátým rysem je standardizace. Ferguson jeho prostřednictvím rozlišuje to, že u variety V je zasahováno do normy – je kodifikována (má své mluvnice, slovníky apod.), zatímco do normy variety N zasahováno není.

Důležitým rysem diglosie je její stabilita. Ačkoliv by se mohlo zdát, že se jedná o situaci značně nestabilní, Ferguson tvrdí, že je pravdou opak. Diglosie je podle něj stabilní situace, která může trvat i stovky let. Tomu dopomáhají různé faktory, které ještě zmíníme – je však důležité, že diglosie nevzniká na omezenou dobu například vlivem překotných společenských změn.

Poslední tři rysy se týkají vnitřní struktury obou variet. Z gramatického hlediska platí, že varieta V je složitější, zatímco N je jednodušší (má méně gramatických kategorií, například méně pádů, menší množství slovesných časů atd.). Slovní zásoba je pro obě variety velmi podobná, Ferguson však upozorňuje na to, že existují různé dvojice slov se stejným významem, které se liší tím, že jedno spadá do N a druhé do V. Fonologická struktura obou variet je stejná, přičemž podle Fergusona je v tomto ohledu základní varieta N a varieta V může mít určité fonémy navíc.

S ohledem na výše řečené je třeba uvést, v čem se liší diglosie a situace standard a dialekty. Nápadným a velmi důležitým rozdílem je nepochybně to, že zatímco V v diglosii je varieta, která nemá rodilé mluvčí, standard v druhé uvedené situaci své rodilé mluvčí má (dokonce můžeme říci, že právě díky tomu je standardem – jeho prestiž je udávána sociálním statutem jeho mluvčích). Principiální rozdíl však spočívá v odlišném užívání jednotlivých variet v obou situacích. V diglosii se V užívá na základě prestiže komunikační situace, užitím V a N se tak nevyjadřuje sociální postavení mluvčího. Jak píše Alan Hudson (2002), diglosie je případ jazykové variace, jejíž funkcí je rozlišovat sociální kontext, nikoli sociální postavení mluvčího (zatímco v situaci standard a dialekty je tomu právě naopak).

V úvahách nad možným vývojem diglosních situací lze předpokládat následující základní scénáře: a) diglosie bude přetrvávat; b) varieta V se přestane používat, varieta N převládne a stane se standardem; c) varieta N se přestane používat, varieta V převládne. První varianta je vzhledem k rysu „stabilita“ vcelku pochopitelná, pokud zůstane zachováno ostré rozdělení funkcí mezi V a N a zároveň nebude V ztrácet svou prestiž. Druhá varianta je představitelná tehdy, pokud varieta V ztratí svou prestiž a do funkcí, které předtím naplňovala, se dostane N. Třetí varianta by znamenala, že se V začne používat jako jazyk běžného hovoření a stane se mateřským jazykem. Tento scénář se jeví jako velmi málo pravděpodobný.

Na závěr poznamenejme, že v některých koncepcích (Fishman, 1967) se s pojmem diglosie pracuje odlišně a řadí se pod něj i jazykové situace, v nichž se používají jazyky, které si nejsou geneticky příbuzné (např.

španělština a guaraní v Paraguayi). Ferguson ve svém pozdním textu *Diglossia revisited* (Ferguson, 1991) proti takové úpravě protestuje a říká, že právě genetická příbuznost mezi jazyky je pro diglosii konstitutivní.

2.2.4 Bilingvní (multilingvní) jazyková situace

Multilingvní jazyková situace je taková situace, v níž se používá více různých jazyků, které mohou, ale nemusí být geneticky příbuzné. V případě, že se jedná pouze o dva jazyky, mluvíme o bilingvní jazykové situaci (někdy lze narazit i na původem francouzský termín plurilingvní). K vícejazyčnosti lze přistupovat v zásadě dvěma způsoby – psycholingvisticky a sociolingvisticky. Zatímco psycholingvistika se zabývá individuální vícejazyčností, sociolingvistiku zajímá vícejazyčnost z hlediska širšího společenství. Zde se z pochopitelných důvodů budeme věnovat pouze druhé oblasti, přičemž se zaměříme pouze na případy koexistence dvou jazyků v jednom společenství.

V rámci společenského bilingvismu můžeme rozlišit tři základní podtypy: společenský bilingvismus v pravém slova smyslu, nevyvážený společenský bilingvismus a „monolingvně-bilingvní“ jazykovou situaci.

Společenský bilingvismus v pravém slova smyslu nastává tehdy, když určité společenství jako celek ovládá dva jazyky, které se na daném území užívají. Příkladem takové situace může být již zmiňovaný Paraguay, v němž většina obyvatel ovládá jak španělštinu, tak původní domorodý jazyk guaraní.

Jako nevyvážený společenský bilingvismus označujeme situaci, kdy na určitém území žije více etnik, přičemž jedno z etnik mluví oběma jazyky, zatímco druhé pouze jedním. Tato situace je obvykle spojena s přítomností přistěhovaleckého společenství v rámci určitého státu, v němž se užívá jazyk, který je odlišný od jazyka přistěhovalců. Příkladem může být vietnamské společenství v Čechách.

O „monolingvně-bilingvní“ jazykové situaci mluvíme tehdy, pokud na určitém území žije více skupin (etnik), které mluví vlastními jazyky, avšak reálně bilingvních je minimum mluvčích. Příkladem může být Rusko v 19. století, kdy šlechta mluvila francouzsky a poddaní rusky. Pokud skupiny zůstanou vzájemně izolovány, tato situace může trvat dlouhodobě.

Na rozdíl od diglosie se bilingvní jazyková situace nevyznačuje ostrým rozdělením funkcí jednotlivých jazyků. Užívání jednoho nebo druhého jazyka závisí na řadě faktorů (znalost jazyka, situační konvence

apod.). Běžné je rovněž, že jazyky se navzájem ovlivňují (výpůjčky, interference), respektive že v komunikaci dochází ke střídání či míšení kódů.

Interference jsou odchylky od normy určitého jazyka dané strukturou jazyka jiného. Rozlišují se interference fonetické (fonologické), gramatické a lexikální. Fonetická interference nastává tehdy, když výslovnost jednoho jazyka ovlivňuje výslovnost v druhém jazyce (například anglický digraf *th*, který se ve standardní angličtině realizuje buď jako znělá [ð], anebo jako neznělá dentální frikativa [θ], je u rodilých Čechů často vyslovován jako [f], [s], [z] či [dz] apod., což je způsobeno tím, že ve fonologickém systému češtiny oba anglické fonémy chybí. Gramatická interference znamená přenášení gramatických prvků jednoho jazyka do jazyka druhého (pro češtinu je typická interference v gramatickém rodě; například německy je slovo označující dům, tj. *Haus*, rodu středního, zatímco v češtině rodu mužského – místo náležitého *das Haus*, tak Češi nezřídka říkají *der Haus*). Gramatické interference se pochopitelně nemusí dotýkat pouze morfologické úrovně, ale mohou postihovat i roviny vyšší (např. slovosled). Z lexikálních interferencí rozlišujeme sémantické kalky, u nichž dochází k rozšíření významu určitého slova na základě analogie s druhým jazykem (např. u slova *myš* se v češtině na základě anglického *mouse* rozšířil význam o ‚vstupní polohovací zařízení u počítače‘). Druhým podtypem lexikálních interferencí jsou pak slovotvorné kalky, při kterých se v jazyce vytváří slovo na základě slovotvorného základu druhého jazyka (v češtině takto bylo utvořeno například sloveso *vy-kolejit* na základě německého *ent-gleisen*). Podstatné je, že interference mohou být v projevu bilingvních osob příležitostné, ale mohou se konvencionalizovat a stát se standardní součástí daného jazyka.

Problematika střídání či míšení kódů je poměrně složitá a lze se jí zabývat z různých hledisek. My se zde podíváme na klasifikaci různých typů přepínání, kterou vytvořila Shana Poplacková (např. Poplack a kol., 1989). Poplacková rozlišuje mezi tzv. hladkým přepínáním (angl. *smooth switching*), tvrdým či signalizovaným přepínáním (angl. *flagged switching*), vkládáním konstituentů (angl. *constituent insertion*) a příležitostnými výpůjčkami (angl. *nonce borrowings*).

Hladké přepnutí je charakteristické tím, že je jeden jazyk zaměněn druhým na syntaktické hranici, která je pro oba jazyky společná. Obvykle se při něm neprojevuje váhání, přechod z jednoho jazyka do druhého je pozvolný, bez pauz či hezitačních zvuků. Důležité je, že tento mechanismus nevyžaduje návrat zpět do prvního jazyka. Hladké přepínání se

zcela běžně objevuje ve společenstvích, kde je střídání kódů noremní. Následující příklad je z mluvy Portoričana žijícího v New Yorku:

- (3) Si tu eres puertorriqueño, your father's a Puerto Rican, you should at least de vez en cuanda, you know, hablar español.
„Pokud jsi Portoričan, tvůj otec je Portoričan, měl bys aspoň občas, no, mluvit španělsky.“
(převztato z Poplack a kol., 1989: 390)

Tvrde přepnutí se vyznačuje přerušením řečového proudu v určitém bodě. Většinou je nějakým způsobem signalizováno, často z důvodů rétorických. Z tohoto důvodu se mluvčí často navrácí k původnímu jazyku. Tvrda přepnutí se objevují ve společenstvích, kde střídání kódů není běžné. Následující příklad představuje výrok bilingvního francouzsko-anglického mluvčího z Otawy:

- (4) Je m'adresse en francais, pis s'il dit „I'm sorry“, ben la je recommence en anglais.
„Začnu francouzsky a když řekne „I'm sorry“, tak začnu znova v angličtině.“
(převztato z Poplack a kol., 1989: 391)

Vkládání konstituentů spočívá ve vsunutí gramatického konstituentu jednoho jazyka do věty druhého jazyka na odpovídající místo. To souvisí s výraznou tendencí vrátit se po vložení konstituentu k předchozímu jazyku. Příkladem může být třeba následující věta Portugalce žijícího v České republice:

- (5) S tím defensor je těžké hrát.
„S tím obráncem je těžké hrát.“

Posledním jevem, k němuž dochází při střídání kódů, jsou příležitostné výpůjčky. Ty můžeme vymezit jako vsunutí určitého komponentu z druhého jazyka a zároveň jeho přizpůsobení gramatickým charakteristikám prvního jazyka. Na rozdíl od obvyklých výpůjček nejsou příležitostné výpůjčky společensky rozšířené, konvencionalizované. Hypotetickým příkladem může být například věta „Dám si pět beerů.“

Pokud jde o vývoj bilingvní jazykové situace, lze si představit několik scénářů: a) nastane ostrá funkční diferenciací obou jazyků a vznikne diglosní situace; b) jeden jazyk převládne nad druhým (z ekonomických

důvodů, z důvodů početní převahy mluvčích preferujících jeden jazyk nad těmi, kteří preferují druhý jazyk, z důvodu prestiže či snahy o začlenění do majoritní společnosti apod.); c) izolace jednoho z etnik (jde vlastně o „monolingvně“ bilingvní jazykovou situaci – srov. např. New York, kde je velmi běžné, že imigranti vůbec neumí anglicky, žijí ve svém jazykovém společenství a s anglickými mluvčími mají minimální kontakt); d) vznikne smíšený, kontaktní jazyk – nastane pidginizace či kreolizace (viz níže).

2.2.5 Kreolské kontinuum

Posledním typem jazykové situace je tzv. kreolské kontinuum. Před popisem této jazykové situace je však třeba osvětlit pojmy pidgin a kreol.

Pidgin je kontaktní jazyk, který vzniká za účelem komunikace mezi mluvčími různých vzájemně nesrozumitelných jazyků, kteří se z určitých důvodů stýkají – obvykle se jedná o obchodní styky, komunikaci s otroky, komunikaci se služebnictvem apod. Pidginy kombinují prvky mateřských jazyků svých uživatelů a jsou vždy jednodušší než oba tyto jazyky. Sebba (1997: 39–40) uvádí mimo jiné tyto univerzální rysy pidginů: absence určitého i neurčitého členu, absence spony (především v přítomném čase), absence pasiva, vyjadřování času, vidu, způsobu a záporu vně slovesa (často plnovýznamovým slovem, např. adverbium), minimum flexe, analytické přivlastňování, jednoduchá slabičná struktura (CV), malá slovní zásoba, malý inventář předložek, krátká slova (nízký počet slabik ve slovech), nízký počet složenin. Velmi podstatné je to, že pidginy nemají žádné rodilé mluvčí, zároveň se však nejedná o umělé jazyky – jde o jazyky vznikající zcela přirozeně.

U pidginů (stejně jako u kreolů, viz níže) se rozlišuje substrátový jazyk (jazyk sociálně podřazeného společenství) a jazyk superstrátový (jazyk sociálně dominantního společenství). Pidgin ze superstrátového jazyka obvykle přebírá slovní zásobu a substrátový jazyk má vliv na jeho fonologii, syntax a sémantiku.

Když skončí obchodní styky mezi dvěma společenstvími, pidgin obvykle ztratí důvod existence a zanikne. Příkladem zaniknuvšího pidginu je russenorsk, pidgin, kterým spolu komunikovali norští rybáři a ruští obchodníci v severním Norsku od 18. století až do začátku 20. století a který zanikl kvůli politickým změnám v Rusku po roce 1917, které vyvolaly přerušování obchodních styků. Pokud se pidgin začne používat v širším spektru společenských rolí, může expandovat – začnou si jej

osvojovat děti a stává se mateřským jazykem v rámci vznikajícího smíšeného společenství. Tomuto procesu se říká kreolizace.

Mohlo by se zdát, že pidginy jsou marginální jazyky, avšak opak je pravdou. Pidginy najdeme v Karibiku, v západní Africe, na Papui Nové Guineji, v Evropě existoval již zmíněný russenorsk, jsou také doklady o baskicko-islandském pidginu ze 17. století.

Příklad z russenorsku:

- (6) moja ette ort perevoj ras på Norge stannom
já tento rok první moment v Norsko stát
„Jsem v Norsku poprvé.“
(převzato z Ernst Håkon Jahr, 1996)

Kreoly jsou kontaktní jazyky, které se od pidginů liší v několika ohledech. Jak již bylo řečeno, nejzásadnější rozdíl spočívá v tom, že kreoly jsou v určitém společenství mateřským jazykem. Oproti pidginům mají obvykle bohatší slovní zásobu a složitější gramatiku.

Existuje několik různých vysvětlení toho, jakým způsobem kreoly vznikají. Podle polygenetické teorie kreoly vznikly nezávisle na sobě na různých místech, a to tak, že se kreolizoval určitý pidgin. Tato hypotéza se intuitivně zdá být přijatelná, neobjasňuje ale otázku, proč kreoly na celém světě vykazují tolik podobností.

Monogenetická teorie, která ve své nejvyhraněnější podobě tvrdí, že všechny kreoly vycházejí původně z jedné jazykové variety, sice vysvětluje, proč je mezi kreoly minimum strukturních rozdílů, je však obtížně představitelné, že by kreoly skutečně vznikly takovýmto způsobem (tato teorie je ostatně v dnešní době zastávána jen minimálně).

S teorií jazykového bioprogramu přišel Derek Bickerton v knize *Roots of language* (Bickerton, 1981). Bickerton tvrdí, že lidský druh je biologicky naprogramován tak, aby si utvářel jazyk určitým způsobem. Kreoly podle něj vznikají z pidginu, a to tak, že si jej děti osvojují jako mateřský jazyk a transformují ho na strukturovaný kreol.

Problematickým aspektem této teorie je otázka, zda je skutečně pravděpodobné, aby se kreoly vytvořily během jedné generace, tedy velmi rychle. Z této úvahy vychází gradualistická hypotéza, podle níž většina kreolů vzniká a vyvíjí se v řádu generací. Jinými slovy, pokud jsou dva jazyky v intenzivním velmi dlouhodobém kontaktu, dochází k jejich postupnému a pozvolnému míšení – vzniká kreol.

Termín kreolské kontinuum označuje situaci, která nastává v případech, že určité společenství používá kreol, ale zároveň je v kontaktu se superstrátovým jazykem.

V kreolském kontinuu se rozlišují tři základní variety: akrolekt, bazilekt a mezolekt(y). Akrolekt je varieta blízká standardu superstrátového jazyka (např. standardní angličtina), bazilekt je naopak „nejnižší“ varieta kreolu, nejméně prestižní (např. jamajské patois), mezolekty jsou středové variety, které zaujímají variační pásmo mezi bazilektem a akrolektem.

V pravém slova smyslu se nejedná o vícejazyčnou jazykovou situaci, protože nejde o různé jazyky, ale spíše o blízké variety jednoho jazyka. Nejde ani o diglosii, protože je zde kontinuum a nikoliv dvě funkčně ostře rozlišené variety. Nejedná se ani o situaci standard a dialekty, protože akrolekt není mateřským jazykem členů daného společenství.

Většina mluvčích ovládá pouze určitou část kontinua, přičemž to, o jakou část se jedná, je ovlivněno primárně společenským postavením a vzděláním mluvčích. Různé variety jsou mluvčími využívány v závislosti na dané komunikační situaci

Na závěr této kapitoly jsou uvedeny příklady variant zájmen v kreolském kontinuu v Guayaně (Bickerton, 1973: 657–658). Jako první je uveden tvar užívaný v basilektu, jako poslední tvar v akrolektu, mezi nimi případná varianta mezolektu:

- (7) 1. os. v pozici subjektu: mi | a | ai
1. os. přivlastňovací: mi | mai
3. os. m. v pozici objektu: am | i | im
3. os. m. přivlastňovací: i | iz
3. os. f. subjekt: i | shi
3. os. f. objekt: am | i | shi | or
3. os. f. přivlastňovací: i | shi | or
3. os. n. subjekt: i | it
3. os. n. objekt: am | it

2.3 Úvahové otázky

- Rysy jakých typů má česká jazyková situace?
- Proč je nepravděpodobné, že by diglosie zanikla tak, že by převážila varieta V?

- Proč myslíte, že Ferguson tvrdí, že pro diglosii je důležitá genetická příbuznost jazyků? V čem by byla specifická diglosie, pokud by V a N byly jazyky nepříbuzné?
- Znáte nějaký případ zániku bilingvního společenství, kdy jeden jazyk převládl nad druhým? Jaké byly důvody tohoto zániku?
- Jak si představujete, že vznikne pidgin?
- Ke které teorii o vzniku kreolů byste se klonil/a a proč?
- Nakolik je podle vás kreolské kontinuum stabilní jazykovou situací?

3. Variační sociolingvistika

3.1 Úvod

Jednou z nejvíce se rozvíjejících oblastí sociolingvistického výzkumu je od počátku 60. let variační sociolingvistika. Na tomto místě shrneme základní rysy variacionistického přístupu a podrobněji představíme několik výzkumů, které dobře ilustrují metody a cíle této disciplíny. Abychom pochopili specifika variační sociolingvistiky, je nezbytné se alespoň ve stručnosti seznámit s disciplínou, vůči níž se variační sociolingvistika vymezovala, totiž s dialektologií.

3.2 Tradiční dialektologie

Hlavním cílem tradiční dialektologie je popsat, jak se mluví na určitém (rozsáhlejší) území a přitom postihnout regionální rozdíly v používaných prostředcích (lexikálních, fonologických, gramatických). Výsledkem dialektologického zkoumání může být například mapa, která ukazuje, kde se užívá jaká varianta, anebo dokonce atlas (pro češtinu existuje šestisvazkový Český jazykový atlas, viz Balhar a kol., 1992, 1997, 1997, 2002, 2005, 2011). Pro označení hranic mezi oblastmi, kde se užívá daný prostředek, se užívají tzv. izoglosy.

Zásadní rozdíl mezi variační sociolingvistikou a dialektologií spočívá v tom, že tradiční dialektologie (záměrně) nereflakuje obvyklý jev, že jeden mluvčí může užívat více různých variant. Dialektologa zajímají v první řadě jazykové prostředky, které jsou pozůstatkem odlišného vývoje jazyka na různých místech. Z tohoto důvodu je v první řadě zkoumán jazyk nejstarší generace – právě v něm jsou totiž nejlépe zachovány

nejstarší prostředky. Dialektolog tedy nemá zájem na tom, popsat, jak jazyk funguje v určitém společenství a jaký je vztah mezi sociálními jevy a užíváním jazyka, ale obvykle se pokouší rekonstruovat (idealizovanou) podobu jazyka nejstarší generace.

Příkladem tradičního dialektologického výzkumu může být již zmíněný Český jazykový atlas (ČJA). Ten zachycuje „tři nářeční vrstvy“ (viz Balhar a kol., 1992: 13–22). První vrstvu představuje mluva staré venkovské generace (65–75 let a výše, příslušníci starousedlé vrstvy zemědělského obyvatelstva), zkoumaná prostřednictvím vysoce strukturovaných rozhovorů v letech 1964–1972. Druhou vrstvu tvoří mluva staré městské generace (především mluvčí z „dělnické a řemeslnické vrstvy“) a mluva mladé městské generace (14–15letí žáci základních škol), které byly obě zkoumány v letech 1973–1976. V případě staré generace se v obou případech pracovalo v každém výzkumném místě s 3–5 základními informátory a s informátory doplňkovými. V případě mladé generace pracovali explorátoři s malými skupinkami o 2–4 členech, v nichž se vystřídalo asi 10–15 zkoumaných jedinců.

Ačkoliv je Český jazykový atlas monumentálním dílem, u něhož jen samotný sběr materiálu trval 12 let, je dobré být si vědom jeho omezení. Ta jsou trojího druhu. Zaprvé: ČJA nezachycuje soudobý stav nářečí, třebaže v předmluvě z roku 1992 se tvrdí, že atlas „má poskytnout všestranné a prohloubené pohledy na současné zeměpisné rozrůznění českého jazykového území“ (Balhar a kol., 1992: s.13). Problém je v tom, že z mluvy staré generace, která je zachycena v ČJA (tedy generace narozené a vyrůstající před první světovou válkou), nemůžeme činit závěry o soudobém stavu nářečí. O stavu současných nářečí částečně vypovídají data od tehdejší mladé generace (ta představuje dnešní padesátníky), ta však byla zachycena pouze v 57 městech (pro srovnání: venkovských obcí, v nichž byla získávána data, bylo 420). Údaje od mladé městské generace navíc mohou být problematické i z toho důvodu, že žáci si nepřestávali „uvědomovat, že jde vlastně o formální stránku jejich odpovědí, a to tím spíše, že jim forma explorace nutně připomínala školské zkoušení, při němž se obvykle od nich vyžaduje, aby se snažili mluvit spisovně“ (Balhar a kol., 1992: 21). Jinými slovy, data získaná od žáků základních škol mohla být zkreslená a nemusela odpovídat běžné mluvě.

Zadruhé: v ČJA je minimálně zohledňována variantnost prostředků na daném území (pro konkrétní místo je uváděna pouze jedna varianta, respektive pro města případné rozdíly mezi věkovými skupinami). To je problematické i vzhledem k tomu, že autoři na variantnost na jednotlivých místech naráželi, jak vyplývá z předmluvy.

Zatřetí: pracuje se pouze s mluvčími určitého typu (zemědělské obyvatelstvo na venkově, respektive dělníci a řemeslníci ve městech), není zachycena sociální stratifikace mluvčích na daném území (což způsobuje značné zkreslení zejména pro sociálně heterogennější města).

Shrnutí: ČJA nezachycuje, jak se v době výzkumu mluvilo v různých komunikačních situacích (to ostatně ani nebylo jeho cílem) a neposkytuje nám dostatečnou představu o tom, jakým způsobem vypadá užívání jazyka na českém území. Pro poznání staršího stavu nářečí (běžná mluva cca 20–30letých lidí ve 20. letech 20. století) je to však unikátní zdroj.

3.3 Principy variační sociolingvistiky

Variační sociolingvistika s dialektologií sdílí některé základní rysy. Především je založena na empirických datech, konkrétně na terénním výzkumu, přičemž data jsou sbírána obvykle prostřednictvím rozhovorů anebo tzv. zúčastněným pozorováním (badatel se stane součástí společenství a data zaznamenává z pozice jeho člena). Stejně jako dialektologie se i variační sociolingvistika snaží zachytit existenci různých jazykových prostředků pro vyjádření téže skutečnosti. Základní rozdíl však tkví v několika skutečnostech. Variační sociolingvistika: a) přistupuje k jazykové variaci kvantitativně; b) zajímá se o to, jak se jazyk jedince situačně proměňuje, jak jedinec užívá více variant téhož prostředku (tzv. intrapersonální či stylová variace); c) reflektuje, jak je užívání jednotlivých variant podmíněno sociálními faktory – lidé se vzájemně liší v tom, jak užívají jednotlivé varianty na základě své příslušnosti k různým sociálním kategoriím (tzv. interpersonální či sociální variace); d) předpokládá, že variace (tj. to, jak jsou užívány jednotlivé varianty určitého jevu) je systematická, užívání variant je určitým způsobem pravidelné – tj. nejde o nahodilé kolísání (tzv. „volnou variaci“).

Nejprve se zmíníme o kvantitativních procedurách, jež variační sociolingvistika využívá. Zásadní roli v tomto smyslu hraje pojem jazyková proměnná. Jedná se o abstraktní jednotku, která může v komunikaci nabývat určitých hodnot (variant). Podle toho, jestli lze jednotlivé varianty navzájem odlišit, je proměnná buď spojitá, nebo nespojitá (diskrétní). V obecné češtině můžeme například vymezit nespojitou proměnnou (o), která bude reflektovat užívání protetického [v] (tj. užití [v] na začátku slov, která ve spisovné češtině začínají na [o]). Proměnná (o) pak má dvě varianty: a) [v] (např. ve tvaru vobecnej); b) ∅ (např. v tvaru obecnej). Příkladem spojitě proměnné by mohlo být (i), jehož výslovnost se

může v obecné češtině pohybovat v kontinuu, které se rozpíná na jedné straně od zavřeného [i] přes méně zavřeného [ɪ] a středové [e] až po otevřené [ɛ].

Pokud si jazykovou proměnnou takto vymezíme, můžeme ji aplikovat na nasbíraná data a využít ji ke kvantifikaci výsledků. Nejprve se podíváme na výše uvedenou nespojitou proměnnou, kde je situace jednodušší. Máme zde pouze dvě varianty – užití a neužití [v]. V takovém případě je nejjednodušší vyčíslit proměnnou procentuálně, tj. jako procento užití [v] v celkovém počtu výskytů slov začínajících [o]. Data můžeme dále rozdělit do dílčích tříd; v tomto případě se ukazuje jako rozumné rozdělení podle typu slov. Vyčíslení si můžeme ukázat na datech od 12 rodilých pražských mluvčích mezi 20 a 30 lety, která jsme v roce 2012 prostřednictvím neformálních rozhovorů shromáždili v rámci semináře Příprava a realizace interdisciplinárního výzkumu:

Tabulka 1. Výsledky pilotní studie užívání protetického [v] u rodilých pražských mluvčích mezi 20 a 30 lety. Na druhém a třetím řádku jsou uvedeny absolutní frekvence užití [v] a ø u jednotlivých typů slov, třetí řádek zachycuje procentuální hodnotu proměnné (o).

N = 12	Zájmena	Předložky	Prefigovaná plnovýznamová slova	Neprefigovaná plnovýznamová slova	Slova, v nichž [o] předchází předpona
[v]	811	397	283	176	8
ø	41	45	127	257	25
(o)	95,19 %	89,82 %	69,02 %	40,65 %	24,24 %

V případě nespojitých proměnných, respektive proměnných, kde lze rozlišit více variant, je vyhodnocování složitější. Obvykle se používá tzv. indexové skóre. V případě proměnné (i) jsme si výše pracovním vymezení čtyři varianty (v reálném výzkumu by to pravděpodobně bylo složitější). Varianty si seřadíme podle určitého kritéria, například podle míry otevřenosti. Každé variantě pak přiřadíme určitou hodnotu (od 0 do 3). Varianta (i-0) bude reprezentovat výslovnost [i], varianta (i-1) výslovnost [ɪ], varianta (i-2) bude představovat [e] a varianta (i-3) výslovnost [ɛ]. Nyní si představme, že budeme mít dva mluvčí, kteří během několikaminutové nahrávky budou mít následující výsledky. Mluvčí A použije při realizaci /i/ 3× variantu (i-0), 25× variantu (i-1), 17× variantu (i-2) a 0× variantu (i-3). Mluvčí B oproti tomu vysloví 0× variantu (i-0), 13× variantu

(i-1), 24× variantu (i-2) a 10× variantu (i-3). Indexové skóre mluvčího se pak vypočítá jako průměrné skóre mluvčího vynásobené 100. V případě mluvčího A to tedy bude $((3 \times 0) + (25 \times 1) + (17 \times 2) + (0 \times 3)) / 45 \times 100 = 131,1$. V případě mluvčího B indexové skóre činí $((0 \times 0) + (13 \times 1) + (24 \times 2) + (10 \times 3)) / 47 \times 100 = 193,6$. Díky této kvantifikaci pak můžeme jednoduše srovnat indexová skóre dvou mluvčích a můžeme zjistit, že se mluvčí B mnohem výrazněji než mluvčí A kloní k otevřené výslovnosti.

Nyní se podívejme na intrapersonální, respektive stylovou variaci. Průkopník variační sociolingvistiky William Labov (1972: 29) píše, že „neexistuje mluvčí, který by užíval jen jeden jazykový styl“. Jinými slovy, podle této představy každý mluvčí disponuje určitou sadou variant v rámci určitých proměnných a na tomto základě provádí tzv. stylové posuny, které jsou podmíněny různými faktory (např. změna tématu, změna účastníků komunikace, širší sociální kontext atd.). Sám Labov ve svých raných výzkumech styly klasifikoval na základě pozornosti věnované řeči, přičemž rozlišoval běžnou a pečlivou řeč a dále čtecí styly (čtení souvislé pasáže a čtení izolovaných slov). Jeho předpokladem bylo, že se míra užívání variant bude v těchto stylech měnit. Typickým výsledkem pak bylo, že se spolu se zvyšováním pozornosti věnované řeči (od běžné řeči, kde je pozornost minimální, až po čtení izolovaných slov, kde je nejvyšší) zvyšuje míra užívání prestižních variant.

Toto rané labovovské pojetí stylu bylo v pozdějších letech různě přehodnocováno. Allan Bell (Bell, 1984) přišel s tezí, že styl má být pojímán jako reakce mluvčích na adresáty (mezi které řadí nejen posluchače, na něž se mluví přímo, ale i ty, kteří jsou hovoru účastni pasivně, nebo i ty, kteří mohou hovor zaslechnout náhodně). Pozornost věnovaná řeči je podle Bella až sekundární, její funkci lze odvodit právě z toho, s kým daný mluvčí komunikuje.

V posledních letech (srov. Eckert, 2000; Irvine, 2001) je styl chápán dynamicky – jako něco, co si aktivně vytváříme při budování své identity a čím vyjadřujeme různé sociální významy. Charakteristické přitom je, že styl přestává být pouze otázkou jazykovou. Je pojímán komplexně, přičemž jazykové jevy jsou analyzovány v souvislosti s jevy dalšími (např. způsobem oblékání, posloucháním určité hudby apod.). Důležité je, že sociální významy nejsou jednoznačně dány, ale „vyjednávají se“ v interakci, různí lidé proto mohou týmž prostředkům přiřazovat různý význam (srov. například běžnou situaci, kdy se určitý člověk pokouší zaujmout stylem své řeči, jeho přátelé hodnotí jeho mluvu v souladu s jeho záměrem, ale vy máte pocit, že se chová nepřírozně). V tomto pojetí stylu je klíčové to, že určitý konkrétní styl se vymezuje na základě

odlišností od jiných stylů, je součástí „systému distinkcí“. Jinými slovy, styl stojí v kontrastu k jiným stylům a sociální význam, který je s daným stylem pro uživatele tohoto stylu spojen, stojí proti jiným sociálním významům. To, jak určitý styl vypadá, je dáno tím, proti čemu se vymezuje, resp. v čem se s jinými styly shoduje. Styl se utváří v reakci na jiné styly (a zároveň se neustále přetváří), z čehož vyplývá, že styly je potřeba zkoumat neizolovaně.

Zásadní postupem při utváření stylu je tzv. „brikoláž“, proces, při němž si z prostředků (jazykových i nejazykových), které jsou nám k dispozici, skládáme vlastní styl. Pro příklad zde uvedeme poznatky z práce Penelope Eckertové (Eckert, 2000), která zkoumala styly oblékání na střední škole v Palo Alto. Na této škole byly dvě hlavní sociální skupiny – „new wave“ a „preppies“. Členové new wave nosili zásadně černé oblečení, kalhoty se zúženými nohavicemi a používali černý make-up. „Preppies“ naopak vyznávali pastelové barvy, obvykle nosili modré džíny atd. Eckertová vedla rozhovor se dvěma děvčaty z preppy skupiny, které uskutečnily určitý stylový posun. Dívky o sobě prohlašovaly, že je baví studium a že jsou vcelku konformní, zároveň ale obdivovaly nezávislost členů new wave a částečně se distancovaly od ostatních preppies. Aby tento svůj odstup daly najevo, převzaly jeden prvek ze stylu new wave – upravily si kalhoty tak, aby se jim od kolen zužovaly (černý make-up a černé oblečení jim připadaly příliš rebelské). Eckertová tento postup vysvětluje následovně: děvčata rozdělila styl new wave do prvků, které pro ně nesly určitý význam, přičemž střih kalhot chápaly tak, že vyjadřuje nezávislost, ale nikoli rebelství. Do stylu preppies tak zapojily jeden prvek ze stylu new wave, aby ukázaly, že se cítí být jak členy preppies, tak „nezávislé“.

Sociální neboli interpersonální variace je oproti variaci stylové (intrapersonální) zaměřena na to, jak se mezi sebou v užívání určitých proměnných liší mluvčí s různým sociálním pozadím. Jde tedy o kovariaci jazykových a sociálních proměnných. Nejčastěji užívanými proměnnými ve variační sociolingvistice jsou věk, sociální třída (respektive status), etnicita, pohlaví (respektive gender) a region, v poslední době lze pak pozorovat příklon k tzv. lokálním kategoriím (viz níže). Například tak můžeme zkoumat, jak se liší užívání určité proměnné u mluvčích různých generací nebo jak užívání jazyka variuje vzhledem k sociální třídě mluvčích. Jako příklad můžeme uvést jeden z výsledků nepublikované diplomové práce Hany Sedláčkové, která zkoumala konkurenci v užívání předložek *na* a *v* v současné češtině z korpusového a sociolingvistického hlediska. V sociolingvistické části se pro spojení předložky u slova

ubytovna (jemuž nepředcházelo adjektivum) ukázal následující rozdíl z hlediska věku.

Tabulka 2. Preference starších (50–70 let) a mladších (15–25 let) mluvčích v užívání předložky na či ve spojení s nerozvitým slovem *ubytovna* (např. Ubytovali se na/v ubytovně.). Druhý a třetí řádek zaznamenává počet mluvčích, kteří v nepřímém testu zvolili jednu nebo druhou variantu, třetí řádek představuje procentuální vyčíslení proměnné (procento užití předložky v), poslední řádek uvádí statistickou pravděpodobnost, zda se jedná o náhodný výsledek (z hlediska konvence můžeme říci, že výsledek náhodný není – naopak se jedná o vysoce významný výsledek). Na základě dat lze tvrdit, že mladší mluvčí užívají v daném kontextu předložku v více než staří.

ubytovna (v těsném spojení s předložkou)	Starší mluvčí (N = 72)	Mladší mluvčí (N = 72)
v	9	36
na	63	36
(v)	12,5 %	50 %
p	< 0,001	

Zkoumání sociální a stylové variace ve variační sociolingvistice lingvistům mnohdy poskytuje cenná data pro formulování závěrů o tzv. jazykové změně. Předtím, než se začal prosazovat labovovský přístup k jazyku, se jazyková změna zkoumala výhradně diachronně – sledovaly se změny, které nastávaly v průběhu času (např. na základě srovnání textů z různých období se došlo k tomu, že koncem 14. století došlo v češtině k tzv. ztrátě jotace po sykavkách, ř a j a místo původních tvarů typu *duše*, *kuře* se začaly používat tvary typu *duše*, *kuře*). Významným přínosem Williama Labova a variační lingvistiky obecně byla představa, že jazykovou změnu lze zkoumat i synchronně – na základě srovnání, jak jsou užívány jazykové proměnné v různých skupinách populace.

Nejjednodušší způsob, jak vysledovat trajektorii jazykové změny, spočívá ve srovnání různých věkových skupin. V souvislosti s takovými srovnáními bývá zmiňována tzv. hypotéza dobového zakotvení (angl. *apparent time hypothesis*), podle níž můžeme lidi určitého věku považovat za reprezentanty určitých dob. Podle této hypotézy například řeč cca 70letých jedinců nahrávaných kolem roku 1965 pro Český jazykový atlas reprezentuje řeč 20letých zhruba kolem roku 1915. Jinými slovy, pokud máme data o jazykovém užívání alespoň od dvou odlišných věkových skupin, můžeme na základě toho usuzovat o trajektorii probíhající

změny. Např. pokud bude teoreticky generace mluvčích mezi 60–70 lety užívat protetické v- v běžném hovoru u prefigovaných plnovýznamových slov v 85 % případů a u neprefigovaných plnovýznamových slov v 73 %, můžeme na základě srovnání s daty z tabulky 1 usuzovat, že užívání protetického v- postupně ustupuje. (Podotkněme, že tento fakt ještě neznamená, že by v- muselo v příštích desetiletích zaniknout zcela – jazyková změna nemusí probíhat lineárně – a obvykle tak ani neprobíhá.) Jazykovou změnu lze zkoumat i na základě jiných sociálních proměnných, než je věk, například na základě sociální třídy (viz bod 4.5).

Na závěr tohoto oddílu ještě uvedme jeden důležitý problém, s nímž je variační sociolingvistika od svého počátku konfrontována a který je třeba mít vždy na paměti. Labov tento problém shrnuje pod termín paradox pozorovatele: „Cílem lingvistického výzkumu společenství musí být zjištění, jak lidé mluví, když nejsou systematicky pozorováni; my však taková data můžeme získat jedině systematickým pozorováním.“ (Labov, 1970). Jde o to, že pokud si je mluvčí vědom toho, že je pozorován či zkoumán, používá jazyk jinak, než jak by ho užíval v běžném životě. Dopad tohoto paradoxu je proto nutné ve výzkumu co nejvíce minimalizovat. Jak lze paradox pozorovatele řešit, můžeme ilustrovat na následujících variacionistických výzkumech, které ve své době měly průkopnický charakter.

3.4 Labovův výzkum na ostrově Martha's Vineyard

William Labov je pravděpodobně světově nejznámějším sociolingvistou. Jeho práce ovlivnily mnoho badatelů, on sám vnesl do sociolingvistického výzkumu řadu podstatných inovací. Zajímavé přitom je, že vystudoval bakalářské studium chemie na Harvardu a v tomto oboru v letech 1949–1960 rovněž pracoval. Lingvistice se začal věnovat až později a v roce 1963 (to mu bylo 36 let) dokončil svou diplomovou práci *The social motivation of a sound change on Martha's Vineyard*. (Na tomto místě o práci mluvíme na základě studie Labov, 1972: 1–42).

V čem byla tato práce průlomová? Především v použití principů variační sociolingvistiky, které jsme uvedli výše. Právě v této práci Labov poprvé ukázal, že mezi mluvčími existují systematické rozdíly v tom, jak realizují určitou proměnnou, a že tyto rozdíly jsou dány společenskými faktory (v širokém smyslu). Ostrov Martha's Vineyard se nachází u východního pobřeží Spojených států a v době Labovova výzkumu se vyznačoval mimo jiné tím, že na něj z pevniny jezdilo poměrně velké

množství turistů, kteří si zde kupovali letní domy. Labov se ve svém výzkumu zaměřil na dvě proměnné. První z nich byl diftong (ay), který se objevoval například ve slovech *wife*, *night*, *right* apod., druhým byl diftong (aw), který se vyskytoval ve slovech jako *house*, *about*, *mouth* atd. V obou případech byly výslovnostní varianty dány mírou centralizace jádra diftongu (od [a] až po středovou samohlásku, tzv. schwa [ə]). Celkově získal data od 69 mluvčích a na základě podrobných analýz došel k závěru, že výslovnost dvojhlásek souvisí s tím, jaké mají lidé postoje k životu na daném ostrově. Labov zjistil, že lidé, kteří plánovali, že ostrov opustí anebo kteří se sami nepovažovali za „pravé ostrovany“, jednoznačně preferovali stejné varianty, jaké se používaly na kontinentu, tj. [a]. Naopak mluvčí, kteří neměli v úmyslu ostrov opustit a kteří se považovali za „pravé ostrovany“, měli velmi silnou tendenci výslovnost diftongů centralizovat (tyto podoby pro ně byly indexikálně spojeny se starousedlictvím, s ostrovanstvím). Labov tak ukázal, že užívání určitých proměnných se může vztahovat k hodnotám, které mluvčí na ostrově vyznávají.

3.5 Labovův výzkum vypouštění [r] v New Yorku

V tomto výzkumu, který byl součástí Labovovy disertační práce *The Social Stratification of English in New York City* z roku 1966, je mimo jiné ukázáno, jak je možné efektivně minimalizovat vliv paradoxu pozorovatele. Metodologicky se jednalo o tzv. rychlý a anonymní průzkum. (Zde o práci mluvíme na základě studie Labov, 1972: 43–69.)

Obzvláště výrazným rysem newyorské řeči byla v 60. letech 20. století proměnná (r), která reflektovala realizaci fonému /r/. Starší výzkumy tuto variaci považovaly za volnou; tvrdily, že vypouštění či zachovávání [r] je nahodilé a že v něm nelze vysledovat žádnou pravidelnost. Labov tuto představu kritizoval a snažil se dokázat, že užívání proměnné (r) je vysoce systematické a že je udáváno tím, do jaké sociální třídy spadá daný mluvčí. Výzkum probíhal následujícím způsobem: Labov chodil do tří obchodních domů (Sacks, Macy's a S. Klein), které vybral podle toho, na jakou sociální třídu se zaměřují (na základě ceny zboží, typu novin, v nichž daný obchodní dům inzeroval, atd.) a ptal se kolemjdoucích, kde by našel zboží, o kterém si předem zjistil, že se prodává ve čtvrtém patře. Od každého člověka tak získal odpověď, která obsahovala spojení „fourth floor“ (tj. čtvrté patro), obsahující dva specifické případy proměnné (r) – ve finální pozici a v pozici před souhláskou. Každého

mluvčího se poté zeptal ještě jednou s tím, že mu nerozuměl, čímž získal další dva doklady proměnné, které se vyznačovaly jiným stylem (Labov je charakterizuje jako zřetelnější výslovnost).

Během šesti a půl hodiny takto Labov získal data od 264 mluvčích, jejichž sociální třídu určil podle toho, v jakém obchodním domě se nalézali. Následná analýza dat ukázala, že proměnná [r] se sociální třídou kovariuje – zákazníci v Sacks užívali [r] nejvíce, zákazníci v Macy's středně a nejméně pak zákazníci S. Klein. Zároveň se ukázalo, že existuje rozdíl mezi vypouštěním [r] před souhláskou a na konci, přičemž všechny sociální skupiny častěji vyslovovaly [r] ve finální pozici. Rozdíl byl také ve stylu – při pozornější („důraznější“) výslovnosti všechny sociální skupiny užívaly v obou pozicích [r] častěji než v běžné výslovnosti. Tyto poznatky odrážely skutečnost, že vyslovování [r] bylo v newyorské řeči 60. let chápáno jako prestižnější. Na základě tohoto poznatku Labov vyvozuje závěr, že v newyorské řeči probíhá jazyková změna, konkrétně rozšiřování prestižní výslovnosti [r] i mezi mluvčí nižších tříd.

3.6 Výzkum Lesley Milroyové v Belfastu

Další významnou variační sociolingvistkou je Lesley Milroyová. Její jméno je spjato především s využitím sociálních sítí při zkoumání jazykové variace. V sociologii se sociální síť jako analytický konstrukt používají zhruba od 50. let 20. století, v sociolingvistice se pozornost tímto směrem začala obracet v 70. letech, a to právě v souvislosti s výzkumy Lesley Milroyové a jejího manžela Jamese Milroye. Nejznámější jsou v tomto ohledu výzkumy Lesley Milroyové v Belfastu v Severním Irsku.

Co je to vlastně sociální síť? Jde o analytický konstrukt, který ve své podstatě zachycuje to, jak jsou jednotlivci ve svém životě mezi sebou propojeni. Jde tedy principiálně o jiný pohled než v případě sociálních tříd – zatímco pohled z hlediska sociálních tříd spočívá v tom, že si nejprve stanovíme určité kategorie a teprve sekundárně do nich zařadíme mluvčí, pohled z hlediska sociálních sítí vychází přímo od konkrétního mluvčího a dívá se na to, s kým se stýká a jaké to má následky pro jeho (v našem případě jazykové) chování.

Pokud se na užívání jazyka díváme z hlediska sociálních sítí, předpokládáme, že to, s kým se určitý jedinec stýká, má vliv na jeho jazyk. Lidé přitom mohou být v kontaktu různými způsoby – mohou být v sociální síti spojeni v různých „kapacitách“ (např. může jít o kolegy v práci, sourozence, spoluhráče ve fotbalovém týmu, sousedy apod.). Pokud je

kontakt mezi jednotlivými členy sítě pestřejší, mluví se o tom, že je tzv. multiplexní; pokud je založen pouze na jedné kapacitě, jde o kontakt uniplexní. Multiplexnost lze pro potřeby výzkumu vyčíslit, přičemž standardní způsob výpočtu multiplexnosti sítě je počet všech multiplexních spojení / počet všech uniplexních spojení.

Další důležitou vlastností sociální sítě je její hustota. Tu lze definovat jako všechna reálně existující spojení / všechna možná spojení jedinců, přičemž pokud výsledné číslo vynásobíme 100, získáme procentuální vyčíslení. Na jednom pólu pak stojí hustá sociální síť, v níž se všichni členové sítě znají se všemi, na druhém pólu řidká sociální síť, kde v extrémním případě jedna osoba zná všechny členy sítě a ti se mezi sebou navzájem neznají. S hustotou sítě bezprostředně souvisí její otevřenost či uzavřenost. Uzavřená síť je obvykle velmi hustá, přičemž její definiční charakteristikou je to, že její členové mají jen minimum vazeb vně této sítě (například může jít o zapadlou, soběstačnou vesnici vzdálenou od zbytku civilizace). Otevřená síť je oproti tomu vymezena jako síť, jejíž členové mají četné kontakty s členy dalších sítí (například může jít o vesnici, z níž všichni jezdí za prací do nedalekého města).

Důležité je, že se na sociální síť můžeme dívat jak pohledem „z výšky“ (existuje určitá sociální síť a ta se chová určitým způsobem), anebo z pohledu jedince (jedinec má na sebe navázanu určitou sociální síť). Užitečnost tohoto rozlišení je patrná, chceme-li zkoumat nestejnorodá společenství: určitá vesnice například tvoří velmi hustou síť, přičemž jedna část členů této sítě má síť uzavřenou (lidi odjinud prakticky neznají) a druhá část členů má síť otevřenou (např. jezdí za prací do sousedního města). Můžeme pak předpokládat, že se členové s uzavřenou sítí budou od členů s otevřenou sítí v některých aspektech lišit.

Ve svém výzkumu se Milroyová (Milroy, 1987) zabývala sociálními sítěmi, které se vyznačovaly extrémní hustotou, multiplexností a uzavřeností. Jednalo se o dělnická společenství v Belfastu, v nichž byla vysoká nezaměstnanost. I Milroyová pochopitelně narážela na paradox pozorovatele. Pro jeho překročení však zvolila poněkud odlišný postup než Labov v newyorských obchodních domech – nejprve si vytkla za cíl začlenit se do sociální sítě tohoto společenství. To se jí podařilo díky tzv. principu „přítel přítele“. Z univerzity znala člověka, který byl součástí daného společenství, po příchodu do tohoto společenství se prezentovala jako jeho známá, což vedlo k získání důvěry a k dalším seznámením. Postupně se seznámila se všemi členy společenství a všichni ji považovali za jeho součást. To mělo za následek, že její zkoumání nijak nenarušovalo interakční normy těchto společenství, všichni na ni byli zvyklí a i když

měla s sebou nahrávací zařízení, mluvčí ho brali jako běžnou součást prostředí. Milroyové se tak podařilo paradox pozorovatele prakticky eliminovat, a bylo tak možné vcelku bez problémů pořídit velké množství autentických audiozáznamů.

V uvedeném výzkumu se Milroyová snažila zjistit, jakým způsobem funguje jazyk v uzavřených sítích. Došla k tomu, že lidé v uzavřené síti jsou silně omezeni normami chování v této síti, tj. že v uzavřených sítích je minimální variace ve způsobech chování. Stejně tak se ukázalo, že lidé, kteří do uzavřené sítě nepatří, se svou řečí od řečových norem uzavřených sítí odlišují. Tyto poznatky umožňují snáze pochopit principy jazykové změny, konkrétně například otázku tzv. nivelizace dialektů (proces, kdy nářečí ztrácí své specifické rysy a splývají s okolními varietami). Tu lze chápat jako důsledek rozpadu původních uzavřených sítí a ztráty pevných norem typických pro danou síť (srov. Milroy – Gordon, 2003: 130–133).

3.7 Výzkum Penelope Eckertové na detroitské střední škole

Další výzkum, který si zde v hrubých obrysech představíme, je práce Penelope Eckertové (např. Eckert, 1988), jež se zabývala variací v jazyce mládeže v detroitské střední škole (z důvodu zachování anonymity ji nazvala Belten High). Podobně jako Milroyová i Eckertová svůj výzkum založila na zúčastněném pozorování. Eckertová ve škole pobývala celkem dva roky, přičemž většinu času trávila zejména s jedním ročníkem. Za nedlouhou dobu se stala přirozenou součástí daného společenství a postupně nahrála neformální rozhovory s 200 studenty, které se týkaly jejich života a společenských struktur na dané škole.

Eckertová zkoumala mimo jiné užívání proměnné (uh), jejíž realizace se pohybovaly od vcelku konzervativního [ʌ] po výrazně posteriorizované [ɔ] a od zaokrouhleného [U] po výrazně otevřenou variantu [ɑ]. U této spojité proměnné Eckertové stanovila tři hodnoty, 0 u neposteriorizovaných a otevřených variant, 2 u krajních variant [ɔ], [U] a [ɑ] a 1 u posteriorizovaných a otevřených variant [ʌ]. Nejprve k analýze dat přistoupila standardně a rozdělila mluvčí do sociálních tříd (dělnická, nižší střední a vyšší střední třída; stanovováno podle socioekonomické situace rodičů). Oproti předpokladům se však ukázalo, že mezi takto vymezenými skupinami studentů není podstatný rozdíl.

Eckertová tak hledala jiné faktory, které variaci ovlivňují. Začala si všimnout lokálních kategorií, konkrétně příslušnosti ke skupinám, které se

nazývaly „jockové“ a „burnouti“. Šlo o kategorie, které se na dané střední škole běžně užívaly a souvisely s řadou věcí. Jockové byli orientovaní na studium a na sport, trávili velmi málo času mimo oblast, v níž se nacházela škola, do města jezdili minimálně. Burnouti oproti tomu byli výrazně orientováni na město, kontakty měli mimo školu, studium zanedbávali, měli řadu přátel mimo svůj studijní ročník, hodně času věnovali zábavě (od poměrně nízkého věku kouřili, pili alkohol, brali drogy, měli sexuální styk apod.). Mezi těmito dvěma skupinami pak ještě existovalo širší pásmo, které tvořili studenti stýkající se jak s jocky, tak s burnouty. V další analýze se potvrdilo, že užívání proměnné (uh) bylo těmito lokálními kategoriemi ovlivňováno – krajní varianty užívali burnouti, následování skupinou studentů v „mezipásmu“ a nejméně pak krajní varianty užívali jockové. To samo o sobě ukazuje, že lokální kategorie hrají pro fungování jazykové variace velmi významnou roli a že ne všechny rozdíly v užívání jazykových proměnných lze vysvětlit globálními kategoriemi, jako je například sociální třída.

Eckertová se rovněž zamýšlela nad šířením zmíněné jazykové změny. Krajní varianty byly hojně používány ve vnitřním Detroitu a Eckertová předpokládala, že právě tam si je osvojili burnouti. Otázkou však bylo, proč tyto varianty (byť jen zřídka) užívali i jockové. Vysvětlení Eckertová viděla v přechodové skupině studentů, kteří byli ve styku jak s některými jocky, tak s některými burnouty. Právě tato skupina podle Eckertové fungovala jako most pro šíření změny.

3.8 Wilsonův výzkum řeči Moravanů žijících v Praze

Jedinou komplexní variacionistickou prací orientovanou na český jazykový materiál je kniha Jamese Wilsona *Moravians in Prague* (Wilson, 2010). Wilson se zabýval otázkou, zda a nakolik se mění řečové chování Moravanů poté, co se přistěhují do jazykově odlišného prostředí, konkrétně do Prahy. Zajímalo ho, do jaké míry si Moravané udržují své původní regionální charakteristiky a nakolik je jejich mluva ovlivněna obecnou češtinou.

Wilsonův vzorek čítal celkově 39 informantů (14 z východní Moravy, 13 ze Slezska a 10 ze střední Moravy), z nichž 11 žilo v Praze déle než 5 let, 13 mezi 2,5 a 5 lety a 15 méně než 2,5 roku. Byli to studenti Karlovy univerzity bydlící na koleji Kajetánka, 8 se do výzkumu přihlásilo na základě plakátu na kolejích, 10 z nich byli přátelé Wilsona, 16 bylo získáno na základě principu „přítel přítele“ a na 5 Wilson natrefl náhodně,

když si všiml, že používají moravismy. S každým z těchto mluvčích byly pořízeny dva rozhovory. První nahrávala Wilsonova přítelkyně Markéta (mluvčí obecné češtiny původem z Ústí nad Labem, podobného věku jako informanti), která neznala pravý účel výzkumu. Šlo vždy o 20minutový neformální rozhovor o libovolných tématech a jeho účelem bylo poskytnout data pro variační analýzu. Druhý rozhovor vedl sám Wilson, byl řízený a jeho cílem bylo zjistit informace o postojích respondentů k Praze, obecné češtině atd.

Při analýze dat Wilson sledoval užívání několika proměnných: a) protetického /v/; b) úzení é > ý/í; c) diftongizace ý > ej; d) vyrovnávání paradigmatu 4. a 5. třídy (trpí, sázejí, prosí, dávají, dělají > trpěj, sázej, prosej, dávaj, dělaj); e) odpadávání -l z minulého přičestí maskulin singuláru (např. spadl > spad); f) rodové neutralizace (neutralizace rozdílu mezi životnými a neživotnými tvary a rody v 1. p. plurálu, např. milý muži, milý ženy, milý kuřata). Užívání těchto proměnných sledoval především v závislosti na tom, odkud z Moravy mluvčí pochází, jakého jsou pohlaví, jak dlouho žijí v Praze a nakolik jsou v Praze integrováni.

Wilsonovy závěry byly následující: v mluvě Moravanů se vyskytovaly regionalismy, a to především na fonetické úrovni (na morfologické či syntaktické jen velmi málo). Celkově se míra přizpůsobení obecné češtině pohybovala od téměř nulového používání obecně českých variant jednotlivých proměnných až po užívání téměř absolutní. Ze sociálních proměnných, jejichž vliv Wilson zkoumal, se jako nejvýznamnější ukázala míra integrace v Praze (ta byla určena na základě informací získaných ve druhém rozhovoru). Čím byli jedinci v Praze integrovanější, tím více obecně českých tvarů používali.

Wilsonův výzkum úzce souvisí s teorií jazykové, respektive komunikační akomodace. Tou se budeme podrobněji zabývat v následující kapitole.

3.9 Úvahové otázky

- Může být dialektologický přístup při zkoumání některých problémů užitečnější než variacionistický? O jaké problémy by mohli jít?
- Jaké proměnné by podle vaší intuice mělo smysl zkoumat v češtině?
- Jakými jinými způsoby, než jsou ty uvedené výše, byste se snažili překlenout paradox pozorovatele?
- Myslíte si, že jsou stylové posuny mluvčích vždy plně uvědomované, anebo se jedná spíše o neuvědomovaný proces?

- Může v jazyce existovat „volná variace“?
- V čem spatřujete užitečnost jednotlivých pojetí stylu ve variační sociolingvistice, jaké jsou výhody jednotlivých přístupů?
- Jaké slabiny má podle vás rychlý a anonymní průzkum, jako je ten, který provedl William Labov v newyorských obchodních domech?
- Jaký je podle vás rozdíl mezi otevřenými a uzavřenými sítěmi, pokud jde o užívání jazyka? Souvisí to nějak s jazykovou změnou?
- Proč myslíte, že ve výzkumu Penelope Eckertové nefungovalo usouvzažnění proměnné (uh) a sociální třídy?
- Co si myslíte o způsobu stavby vzorku ve výzkumu Jamese Wilsona? Vidíte zde nějaký problém?

4. Teorie komunikační akomodace

4.1 Úvod

V této části se budeme věnovat sociolingvistické subdisciplíně, která zčásti vznikla jako reakce na přístup variační sociolingvistiky a která se nazývá teorie komunikační (dříve řečové) akomodace. Badatelé zabývající se komunikační akomodací se v principu zajímají o týž problém jako variační sociolingvisté, tedy že existují různé varianty pro označení téhož a že tyto varianty různí mluvčí používají odlišným způsobem. Tento problém však nahlíží z odlišné, sociálně psychologické perspektivy. Všimají si totiž toho, že se mluva jedinců, kteří spolu komunikují, často v průběhu komunikace proměňuje, že se k sobě mluvčí v kódech, které užívají, mohou přibližovat, nebo se od sebe naopak oddalují.

Teorie komunikační akomodace je spojena se jménem americko-velšského sociálního psychologa Howarda Gilese a rozvíjí se od začátku 70. let 20. století. Za čtyřicet let své existence se velmi proměnila a rozšířila, my se zde však z rozsahových důvodů zaměříme pouze na základní principy, které jsou s touto teorií spojeny. Podotýkáme, že se budeme zabývat pouze otázkami interpersonálními, nikoli meziskupinovými, které jsou však rovněž v centru pozornosti akomodační teorie.

4.2 Základní poznatky teorie komunikační akomodace

V základu teorie komunikační akomodace stojí předpoklad, že kód, který mluvčí v komunikaci používají, není, respektive nemusí být po celou dobu této komunikace identický. Toto východisko je v zásadě obdobné jako pojetí stylové variace, o němž byla řeč v předchozí kapitole,

v případě akomodační teorie je však za hlavní faktor proměnlivosti užívaného kódu považován komunikační partner. Setkají-li se v komunikaci dva mluvčí s odlišnými kódy, velmi často nastává u jednoho nebo u obou mluvčích stylový posun. Akomodační teorie se snaží zachytit, jak tyto posuny vypadají, a snaží se vysvětlit, čím jsou způsobovány.

Dojde-li k setkání mluvčích se dvěma různými kódy, akomodační teorie rozlišuje čtyři základní situace: a) konvergence; b) divergence; c) zachování; d) komplementarita. Konvergence nastává tehdy, když se mluvčí k sobě svým kódem přibližují; například může jít o snahu redukovat výslovnostní, gramatické či lexikální rozdíly mezi mluvčími, ale i o jevy paralingvistické (například sladění řečového tempa, intonačních vzorců apod.). Opačným jevem je divergence, kdy naopak dochází k prohloubení, respektive zdůraznění již existujících rozdílů (např. mluvčí A může v reakci na velmi rychlé tempo řeči mluvčího B své tempo řeči snížit anebo mluvčí může v komunikaci zdůraznit charakteristické rysy svého nářečí). Zachování je situace, kdy si mluvčí udržují svůj původní kód a nijak ho na základě kódu komunikačního partnera neproměňují. Poměrně málo popsána je komunikační komplementarita. Ta se objevuje v situacích, v nichž mluvčí mají jasně rozlišené a komplementární sociální role, například v interakcích doktor-pacient, zaměstnavatel-zaměstnanec apod. Thakerar a kol. (1982) tvrdí, že v takových situacích dochází k tomu, že mluvčí svou řeč modifikují komplementárním způsobem, tj. že vlastně divergují, ale do pozic, které jsou dány společenskou normou a které se vzájemně doplňují.

U konvergence a divergence je ještě důležité rozlišit další aspekty. Především oba tyto posuny mohou být jednostranné (jedna osoba konverguje/diverguje, druhá svůj kód nemění), nebo oboustranné. Zároveň je důležitý směr konvergence/divergence. V tomto smyslu Giles (1973) na základě prestiže jednotlivých účastníků komunikace rozlišuje vzestupnou a sestupnou konvergenci. Pokud se mluvčí s nižší prestiží přibližuje mluvčímu s vyšší prestiží, jedná se o vzestupnou konvergenci, je-li tomu naopak, jde o konvergenci sestupnou. Vzestupná divergence nastává tehdy, pokud se vzdaluje mluvčí s vyšší prestiží, sestupná tehdy, pokud své komunikační rozdíly prohlubuje či zdůrazňuje mluvčí s prestiží nižší. Specifické pak mohou být případy, kdy nastává mezi mluvčími nesoulad a jeden z nich konverguje, zatímco druhý diverguje.

Konvergenci i divergenci jako dva základní akomodační jevy se podařilo doložit na četných příkladech z různých jazyků, z nichž některé si ukážeme níže. Nyní se zamysleme nad tím, jakým způsobem můžeme tyto jevy vysvětlit. Giles a další k tomu používají několik sociálně

psychologických teorií. První z nich je tzv. teorie přitažlivosti podobného (Byrne, 1971). Základní myšlenka této teorie (alespoň z hlediska akomodační teorie) tkví v tom, že „jedinec může způsobit, aby ho druhá osoba hodnotila pozitivněji, tím, že zmenší svou odlišnost od této osoby“ (Giles a kol., 1973: 179). To by mohlo vysvětlovat především vzestupnou konvergenci, kdy se mluvčí s nižším statutem snaží, aby byl vnímán pozitivněji, a tak konverguje k mluvčímu s vyšším statutem. Tato teorie nám však nevysvětluje divergenci, pokud ovšem za jediné možné vysvětlení nepovažujeme to, že by osoba, která komunikačně diverguje, chtěla být záměrně viděna v negativním světle. Další vysvětlení pro konvergenci předkládají Giles a Powesland (1975), kteří tvrdí, že kromě přitažlivosti podobného může svou roli hrát i snaha o lepší porozumění – pokud například výslovnostně konvergujeme k druhému mluvčímu, můžeme předpokládat, že nám bude rozumět lépe, než když si výslovnostní rozdíly zachováme. Další sociálně psychologickou teorií, která pomáhá vysvětlit důvody akomodace, je teorie kauzální atribuce (Heider, 1958). Podle této teorie chápeme a hodnotíme chování jiné osoby na základě motivů a záměrů, které této osobě přisuzujeme (atribuujeme). Tento přístup užitečně upozorňuje na skutečnost, že například konvergence nemusí být vždy hodnocena pozitivně (například si lze dobře představit, že mluvčího, který k nám bude silně konvergovat, budeme považovat za vlezlého) a divergence negativně (například moravského vinaře ve vinném sklípku, který bude záměrně prohlubovat rysy svého nářečí, můžeme hodnotit docela pozitivně). Jinými slovy, tato teorie umožňuje jemnější pohled na akomodaci než teorie přitažlivosti podobného – akomodaci tak lze chápat jako prostředek určitého sociálního „vyjednávání“.

Celkově vzato můžeme říci, že akomodaci ovlivňují následující faktory: a) sociohistorický kontext (např. která varieta je považována za prestižnější atd.); b) intrapersonální faktory (např. pocítovaná identita jedince); c) meziskupinové faktory (např. vztah jedné sociální skupiny ke druhé); d) sociopsychologické stavy (aktuální vztah k druhému, motivace atd.); e) cíle a zvolené strategie jejich uskutečňování.

V krátkosti se ještě pozastavme nad otázkou míry konvergence a divergence. Zabývají se jí například Giles se Smithem (1979; viz podrobněji níže), kteří mimo jiné ukázali, že přehnaná konvergence může být (a často je) hodnocena negativněji než konvergence slabší. S mírou konvergence zároveň souvisí i hyperkorektnost. O tomto pojmu pojednávají Howard Giles s Angie Williamsovou (1992) a vymezují ho jako nepovedenou snahu o vzestupnou konvergenci, přičemž rozlišují

mezi: a) „minutím“, což je situace, kdy mluvčí nesprávně identifikuje rysy variety, kterou užívá druhý mluvčí, a konverguje k nim (pokud by například mluvčí na základě analogie užíval tvary typu *bydlejší* ve snaze mluvit spisovně); b) „přestřelením“, což je situace, kdy mluvčí rysy variety, kterou užívá druhý mluvčí, identifikuje správně, avšak „přežene“ jejich použití (příkladem by mohla být vysoká míra užívání protetického /v/ u přejatých slov, např. *vorganizace*, *volympiáda*, která rodilí mluvčí obecné češtiny obvykle vyslovují bez protetického /v/).

Na závěr tohoto oddílu se ještě zamysleme nad otázkou vztahu variační sociolingvistiky a teorie komunikační akomodace. Výše jsme naznačili, že akomodační teorie vznikla zčásti jako reakce na variační sociolingvistiku. Ačkoliv jsou to dnes výzkumné proudy spíše paralelní, které jsou pěstovány odděleně (až na některé výjimky, jako je například výše uvedený Wilsonův výzkum), je zajímavé je konfrontovat. Jak uvidíme níže na příkladech některých výzkumů, akomodační teorie zastává primárně percepční přístup – nevychází obvykle z precizních lingvistických analýz nasbíraného materiálu, ale své závěry vyvozuje na základě toho, jak tento materiál hodnotí posluchači. To je dáno mimo jiné i tím, že většina badatelů zabývajících se komunikační akomodací jsou původně sociální psychologové. Variační sociolingvistika je oproti tomu subdisciplína produkční a až sekundárně věnuje pozornost percepční stránce – zkoumá, jak mluvčí užívá jazykové proměnné s ohledem na proměnné sociální, ale jen v omezené míře přihlíží k tomu, jak toto užívání interpretují samotní mluvčí. Z hlediska metodologického akomodační teorie v jednom ohledu nastavuje variační sociolingvistice kritické zrcadlo. Variační sociolingvistika totiž obvykle nezohledňuje akomodaci mluvčích. Zamyslíme-li se například nad Labovovým výzkumem na ostrově Martha's Vineyard, může nás napadnout, zda není možné, že užívání jazyka ostrovany bylo poznamenáno právě akomodačními jevy, zvláště s ohledem na to, že Labov byl na ostrově v roli člověka z pevniny. Je tak možné, že „hrdí ostrované“ mohli mít tendenci divergovat nebo že lidé, kteří chtěli ostrov opustit a pro které byl Labov patrně mluvčí s prestižnějším kódem, mohli k Labovovi konvergovat. Jinými slovy, ve skutečnosti mohla běžná mluva na ostrově Martha's Vineyard vypadat poněkud odlišně. Je zřejmé, že akomodační jevy nelze ve variacionistickém výzkumu eliminovat zcela. Je však vhodné pro vedení rozhovoru využívat proškolené místní obyvatelé.

Nyní se podívejme na několik vybraných výzkumů, které se v rámci akomodační teorie uskutečnily.

4.3 Gilesův výzkum v Bristolu¹

Výzkumem, který v podstatě spustil zájem o komunikační akomodaci, byl Gilesův výzkum v Bristolu (Giles, 1973). Jednalo se o experiment, jehož se zúčastnilo devět studentů tamní střední školy. Participantů absolvovali dva zhruba dvacetiminutové rozhovory, přičemž první rozhovor vedl Howard Giles, který se vyjadřoval výhradně spisovnou anglickou výslovností (tzv. received pronunciation). Druhý rozhovor vedl student jiné bristolské střední školy, který měl bristolskou výslovnost. Základním předpokladem tohoto výzkumu bylo, že Giles má v rozhovorech vyšší prestiž, jelikož byl starší, vzdělanější a užíval sociálně vyšší výslovnost. U studenta se naopak předpokládalo, že jeho prestiž bude stejná jako u participantů. Rozhovory byly vedeny odděleně a jejich vedení bylo sladěno v předvýzkumu. Participantům bylo sděleno, že se výzkum snaží zjistit, jakou roli hraje věk a prestiž tvůrce rozhovoru na hodnocení osobnostních charakteristik respondenta, nebyli tedy informováni o tom, že se zkoumá jazykové chování. Participantů dále v době rozhovoru nevěděli, že jsou nahráváni. Posledních pět minut rozhovoru bylo věnováno tématu testu smrti – participantů měli vyjmenovat běžně uváděné důvody pro a proti, na které si byli schopni vzpomenout, a následně měli představit svůj vlastní názor na věc. Při následné analýze se pak použily pouze první tři minuty této části.

Způsob analýzy byl poněkud odlišný od obvyklých lingvistických popisů. Giles uplatnil techniku „gestaltového srovnání“, která v tomto případě spočívala v tom, že neškolení jedinci srovnávali a hodnotili krátké projevy jednoho člověka ve dvou různých situacích. Giles ve studii využil celkem 36 hodnotitelů, z nichž 18 patřilo k studentům vysoké školy původem z Bristolu a 18 studovalo vysokou školu mimo Bristol, avšak stále ve Walesu. Hodnocení se provádělo dotazníkovou formou prostřednictvím dvou osmistupňových škál, které posuzovaly míru změny v přízvuku a míru změny v gramatických charakteristikách projevu. Zjištěné výsledky byly poměrně přesvědčivé. Jako statisticky signifikantní se ukázal pocítovaný posun přízvuku i gramatiky mezi dvěma rozhovory. Giles tedy ukázal, že bristolští mluvčí v hovoru s ním konvergovali směrem ke spisovné angličtině.

1 Shrnutí tohoto a následujícího výzkumu je převzato z článku Jana Chromého *Howard Giles a teorie komunikační akomodace* (Chromý, 2012).

4.4 Kanadsko-anglický výzkum Howarda Gilese a Philipa Smitha

Giles se Smithem (1979) si ve svém výzkumu položili otázku, zda je důležité, jak silná je konvergence. Vyšli z myšlenky, že maximální konvergence nemusí být vždy publikem vnímána jako nejlepší akomodační strategie. Představili experiment, v němž zkoumali významnost různých kombinací konvergence v obsahu, výslovnosti a tempu řeči.

V experimentu bylo použito osm verzí nahrávky principiálně stejné krátké zprávy o vzdělávacím systému v Ontariu, kterou pro britské posluchače namluvil kanadský mluvčí. Na první z nahrávek mluvčí nekonvergoval v žádné ze jmenovaných oblastí, další nahrávky představovaly zbylé možné kombinace konvergence či nekonvergence výše zmíněných tří rysů, přičemž obsahová konvergence spočívala v tom, že se kanadský mluvčí přizpůsobil tomu, že Britové nebudou o kanadském systému nic vědět. Britští mluvčí měli za úkol ohodnotit každou nahrávku na pěti devítistupňových škálách týkajících se: a) efektivitu projevu mluvčího, b) snahy mluvčího akomodovat se k posluchačům, c) toho, nakolik by byli ochotni s mluvčím po vyslechnutí kooperovat, d) toho, nakolik pozitivní pohled měl mluvčí na posluchače, e) toho, nakolik se jim mluvčí zdál sympatický.

Výsledným zjištěním bylo, že nejlépe byl mluvčí hodnocen tehdy, pokud konvergoval zároveň v obsahu a tempu řeči, ale přitom nekonvergoval ve výslovnosti. Konvergence na všech třech úrovních byla hodnocena hůře. Jinými slovy, autorům se podařilo ukázat, že mezi mírou konvergence a mírou „přitažlivosti“ mluvčího není přímá úměra. Zároveň autoři poukazují na to, že přílišná konvergence může být hodnocena vysloveně negativně jako povýšená nebo vtíravá a zároveň že (do té doby nepříliš zkoumaná) divergence nemusí být nutně ve všech případech hodnocena negativně.

4.5 Výzkum Nikolase Couplanda v Cardiffu

Jako poslední příklad výzkumu v rámci akomodační teorie se zaměříme na případovou studii Nikolase Couplanda z Cardiffu (Coupland, 1984). Coupland zkoumal míru akomodace u zaměstnankyně cardiffské cestovní kanceláře (Sue) k jejím zákazníkům. Na rozdíl od standardního „gilesovského“ přístupu však míru akomodace měřil explicitně na základě jazykových kritérií. Konkrétně se zaměřil na čtyři fonologické proměnné: a) (h) (reflektující vypouštění /h/, tj. varianty [h] a ø); b) (t mezi

samohláskami) (varianty [t], znělé [t̪] a švihové [ɾ]); c) (ng) (spočívající ve vypouštění /g/; varianty [ŋ] a [ŋ̚]); d) (shluk souhlásek) (relativně komplikovaná proměnná, která reflektovala vypouštění určité části souhláskového shluku).

Celkově byly pořízeny nahrávky 51 zákazníků, kteří byli různého věku, pohlaví a spadali do různých sociálních tříd. O nahrávání věděla pouze Sue, zákazníkům se vše řeklo teprve po jejich odchodu a byli požádáni o svolení k využití nahrávky (Coupland uvádí, že nikdo neodmítl). Skutečnost, že by Sue mohla svou řeč modifikovat s ohledem na přítomnost nahrávacího zařízení, Coupland vyřešil tím, že z celkem pěti dnů, kdy ji nahrával, nahrávky z prvních čtyř dnů do analýzy nezařadil (během pátého dne již Sue podle všech vodítek komunikovala zcela bez ohledu na přítomnost nahrávacího zařízení).

Na základě podrobných analýz Coupland došel k tomu, že Sue se svou řečí přibližuje všem zákazníkům, přičemž to platí jak pro zákazníky „sociálně vyšší“ (vzestupná konvergence), tak pro zákazníky „sociálně nižší“ (sestupná konvergence).

4.6 Úvahové otázky

- Jak podle vás teorie komunikační akomodace souvisí s vývojem jazyka? Je možné na jejím základě například predikovat budoucí vývoj jazykové situace?
- V jakých dalších situacích se můžete setkat s komunikační komplementaritou?
- Jaké jsou podle vás důvody pro komunikační zachování?
- Dovedli byste uvést příklady konvergence nebo divergence z vašeho okolí? Zkuste odhadnout důvody, proč k nim došlo.
- Domníváte se, že hyperkorektnost musí být vždy hodnocena negativně? V jakých případech to tak být nemusí?
- V čem vidíte přednosti a v čem naopak nevýhody způsobu, jakým Giles vyhodnocoval míru akomodace bristolských mluvčích?
- Proč myslíte, že se Sue ve své řeči v Couplandově výzkumu přizpůsobovala všem zákazníkům?

5. Postoje k jazyku

5.1 Úvod

Poté, co jsme se stručně seznámili s variační sociolingvistikou, tedy s disciplínou zaměřenou primárně na to, jak se mluví, a s akomodační teorií, tj. s přístupem zaměřeným na to, jak a proč lidé, když spolu komunikují, přetvářejí své kódy, dostáváme se nyní k problematice hodnocení jazykového chování. Nejprve se budeme zabývat tím, co to postoje k jazyku vůbec jsou a jak lze k jejich zkoumání přistupovat, poté si představíme některé techniky zkoumání postojů a na závěr si opět ukážeme příklady výzkumů, které se zaměřovaly na různé aspekty postojů k jazyku.

5.2 Pohledy na postoje

Definici pojmu postoj existuje velké množství, zde uvedme alespoň obecné vymezení, které nabízejí Eaglyová a Chaikenová (1993). Postoj je podle nich „psychologická tendence, která je vyjádřena v hodnocení určitého jevu s určitým stupněm přízně či nepřízně“ (Eagly – Chaiken, 1993: 1). Postoje mají latentní charakter, není to něco, na co si můžeme sáhnout, a vyvstává otázka, jakým způsobem je vlastně lze zkoumat, z čeho je lze vyvozovat. Dříve se rozlišovaly dva hlavní přístupy ke zkoumání postojů – mentalistický a behavioristický. Mentalistické pojetí chápe postoje jako určité mentální stavy, které nejsou přímo pozorovatelné, ale určitá osoba si je nějakým způsobem uvědomuje a může o nich mluvit. Behavioristické pojetí oproti tomu předpokládá, že postoje lze vyvozovat na základě chování v konkrétních situacích.

Otázkou je, do jaké míry jsou postoje proměnlivé. Předpoklad, že by postoj byl něco daného a trvalého, se nezdá být pravděpodobný. Jako

mnohem smysluplnější se jeví pojímat postoj dynamicky, jako konstrukci, kterou si jedinec utváří při interakci s určitým jevem a která se dalšími interakcemi přetváří.

Literatura věnovaná postojům k jazyku je nejednotná v otázce, zda a nakolik jsou postoje strukturovány. Postoje můžeme chápat jako unilaterální (dále nečleněné), anebo členěné. Velmi často se také rozlišují tři komponenty či složky postojů (Katz – Stotland, 1959): a) kognitivní (znalost něčeho, přesvědčení o něčem); b) evaluativní či afektivní (emoce, hodnocení, pocity); c) konativní (záměr, tendence k jednání). Tyto komponenty můžeme ilustrovat na jednoduchém příkladu: a) Víte, že kdybyste měli v šatně moly, jedli by vám oblečení (kognitivní komponent); b) Možnost, že by vám bylo snědno oblečení, nějak hodnotíte, patrně negativně (evaluativní komponent); c) Máte tendence se v takových případech chovat určitým způsobem, patrně moly zabít (konativní komponent). Oproti tomu někdo jiný může mít stejný kognitivní komponent (vědět, že molové jedí oblečení), ale může mu to být jedno (evaluativní komponent) a může mít tendenci moly nechávat na pokoji (konativní komponent). Někdo další naopak nemusí vědět, že molové jedí oblečení (kognitivní komponent), ale molové jako takové se mu můžou hnusit (evaluativní komponent), a proto je má tendenci zabít (konativní komponent). Rozlišovat tři uvedené komponenty se jeví jako výhodné například tehdy, pokud osoby mají stejnou tendenci jednání, avšak na základě různých příčin (např. na základě různých znalostí nebo různého hodnocení). Popsané rozlišení, přestože je už staršího data, se při zkoumání postojů k jazyku stále užívá: setkat se s ním lze například v článku Bayerové-Nerlichové (2004). Důležité je, že komponentové pojetí postojů je v principu statické a nemělo by být interpretováno jinak (např. konativní komponent neznamená jednání jako takové, ale pouze tendenci k němu, určitý záměr, který je neoddelitelnou součástí postoje).

Novější je procesuální pojetí postojů, které představují Krosnick a kol. (2005). Tito autoři rozlišují tři fáze: a) automatickou aktivaci; b) fázi uvážení; c) fázi odezvy. V první fázi určitý jev nebo jeho symbolická reprezentace automaticky navozuje určitý postoj, bez záměru a úsilí hodnotící osoby. Automatická aktivace postoje často bývá nevědomá a pasivní a odehraje se během několika stovek milisekund po setkání s daným jevem. Velmi viditelně se tato fáze projevuje u postojů, které jsou silné – například mol v šatníku nejspíše u řady z vás automaticky vyvolá negativní postoj. Fáze uvážení spočívá v tom, že postoj navozený v první fázi si jedinec může „rozmyslet“, může ho

modifikovat, přetvořit. Například si může uvědomit, že i mol je živý tvor a že i když dělá špatné věci, nezaslouží si umřít. Může si říct, že bude konec konců dobře, když mu sežere staré oblečení, protože aspoň bude mít důvod koupit si nové a jedincův výsledný postoj k molovi v šatníku může být neutrální nebo dokonce i pozitivní. Jinými slovy, jde o fázi kontrolovaného hodnocení jevu, kdy hodnotící osoba hledá a posuzuje relevantní informace o daném jevu. Tato fáze je aktivní a vyžaduje motivaci a také dostatek času. Z toho plyne i to, že tato fáze nenastává zdaleka vždy, navíc ji je možno při výzkumu eliminovat (např. tím, že je testovaná osoba donucena reagovat co nejrychleji). Ve fázi odezvy je pak postoj, který je utvořen v prvních dvou fázích, naplněn vnějškovým chováním, odezvou. Mola lze například zabít, nechat ho být, vyhnat z šatníku apod. Procesuální model má tu výhodu, že rozlišuje automatický, zažitý, respektive nevědomý postoj k předmětu a vědomé utváření či přetváření tohoto postoje.

5.3 Techniky zkoumání postojů k jazyku

Postoje k jazyku můžeme zkoumat nejrůznějším způsobem. Pro českou lingvistiku 20. století bylo typické uvažovat o postojích na základě introspekce (tedy vlastního povědomí jednotlivých badatelů), což je však velice ošidný postup. Pro zkoumání postojů lze využít dotazníky či strukturované rozhovory, dále lze postoje vysuzovat na základě (zúčastněného) pozorování. Těmito metodami se zde zabývat nebudeme, jelikož je jim pozornost věnována v jiných předmětech. Zde se zaměříme na dvě specifické metody určené pouze pro výzkum postojů – techniku spojitých masek a test implicitních asociací.

Technika spojitých masek (angl. „matched-guise technique“) je metoda určená výhradně pro zkoumání postojů k jazyku. Jedná se o metodu tzv. nepřímou, což znamená, že testované osoby neví, co je přesně cílem výzkumu; v tomto případě vůbec neví, že hodnotí jazyk. To je samo o sobě velmi výhodné, poněvadž v řadě nejrůznějších výzkumů se prokázalo (srov. např. Labov, 1996), že vědomé hodnocení často neodpovídá skutečným, implicitním postojům či skutečnému chování jedince, nehledě na to, že odpovědi na přímé otázky mohou být mluvčím zkresleny i záměrně.

Techniku spojitých masek vynalezl v 50. letech 20. století sociální psycholog Wallace Lambert. Od té doby se technika stala standardní součástí sociolingvistického aparátu a byla využita pro výzkum postojů

k jazyku v mnoha jazykových situacích. Na češtinu zatím aplikována nebyla. Tato metoda má řadu modifikací, primárně však byla určena k tomu, aby srovnávala postoje ke dvěma různým jazykům v určité jazykové situaci. V přípravné fázi se shromáždí určitý počet bilingvních jedinců, přičemž každý z těchto mluvčích nahraje dva své projevy, které se shodují obsahově, ale liší se jazykem (např. 5 česko-německých bilingvních mluvčích nahraje 1 projev v němčině a druhý v češtině; vznikne 10 projevů se stejným obsahem, z nichž 5 je německy a 5 česky). Projev jednoho mluvčího v jednom jazyce se nazývá „maska“. V testovací fázi se shromáždí testované osoby, které dostanou za úkol do připraveného formuláře ohodnotit osobní charakteristiky mluvčích, které uslyší na audio-nahrávkách. Důležité je, že se jednotlivým testovaným osobám neřekne, že každý mluvčí nahrál dva projevy, ale prezentuje se to tak, že každý projev je od jiného mluvčího. Princip techniky spočívá v tom, že dva projevy jednoho mluvčího se liší pouze použitým jazykem (individuální řečové charakteristiky jednotlivých mluvčích zůstávají víceméně stejné, obsah je stejný z principu), takže rozdíl v hodnocení dvou masek jednoho mluvčího by měl odpovídat rozdílu v hodnocení jazyků, kterými byly masky realizovány.

Ačkoliv tato technika byla původně používána pro výzkum postojů k jazykům v bilingvních společenstvích, později se začala používat i pro jednotlivé variety jednoho jazyka, nebo dokonce pro výzkum postojů konkrétního komunikačního chování určitých mluvčích (např. lexikální rozrůzněnost projevů, zdvořilost-nezdvořilost, korektnost-nekorektnost apod.).

Test implicitních asociací je technika pro výzkum postojů, která vznikla v 90. letech 20. století a jejímiž autory jsou Anthony Greenwald a Mahzarin Banajiová. Podobně jako technika spojitých masek je tento test nepřímý (respondent si není vědom, že by hodnotil daný jev). V rámci tohoto testu má testovaná osoba za úkol na počítači spojovat určité pojmy s určitými vlastnostmi anebo s hodnotově vyhraněnými jevy. V tomto spojování se měří reakční čas a předpokládá se, že silnější asociace vyznačují rychlejší reakci. Pro lepší pochopení si uveďme tento jednoduchý příklad. Testovaná osoba se účastní výzkumu postojů k ČR a k USA. V první úloze má na jedné straně obrazovky napsáno ČR, na druhé USA a pomocí dvou tlačítek (vlevo, vpravo) k těmto pojmům přiřazuje různé související obrázky (např. vlajky). V druhé úloze jsou na rozdílných stranách obrazovky zobrazena adjektiva dobrý a špatný, k nimž testovaná osoba přiřazuje související pojmy (např. důvěra, láska, bolest atd.). Ve třetí úloze jsou úlohy skombinovány – na obrazovce

jsou uvedeny názvy států a hodnotící adjektiva (ČR a dobrý na jedné straně, USA a špatný na druhé straně) a testovaná osoba k nim přiřazuje hodnotově vyhraněné pojmy (viz výše). Ve čtvrté úloze je spojení názvů států s hodnotícími adjektivy opačné, tj. ČR a špatný a USA a dobrý. Měří se reakční čas pro každé přiřazení. Pokud má testovaná osoba rychlejší reakce např. pro správné přiřazování pozitivních pojmů ke kombinaci ČR a dobrý než negativních pojmů ke kombinaci ČR a špatný, předpokládá se, že má k ČR dobrý vztah. (Samotná stavba experimentu je o něco komplikovanější, nám zde jde pouze o základní princip. Podrobnější informace o tomto testu lze nalézt na stránkách <https://implicit.harvard.edu/>.)

Pro zkoumání jazykových postojů se test implicitních asociací začal používat až v nedávné době. Kathryn Campbellová-Kiblerová v roce 2010 zveřejnila shrnutí svého výzkumu o vyslovování -ing (dvě varianty: a) -in, tj. výslovnost [ɪn], b) -ing, tj. výslovnost [ɪn] nebo [ən]) v angličtině, kde se jí mimo jiné podařilo prokázat, že varianty [ɪn] a [ən] jsou spojovány spíše s jihem USA, dělníky a country zpěváky. Na češtině by bylo možno zkoumat postoje k jazykovým varietám nebo k jednotlivým slovům či tvarům. Lze například studovat rozdíly v implicitních asociacích u spisovných a obecněčeských tvarů (*bychom* vs. *bysme*, *dobrý* vs. *dobřej* apod.), dále například asociace pojmů spisovná čeština vs. obecná čeština apod. Vzhledem k tomu, že se jedná o způsob zkoumání postojů, který je dnes v sociální psychologii využíván stále častěji, lze předpokládat jeho rozšíření i v sociolingvistice.

Nyní se zaměříme na několik konkrétních výzkumů postojů k jazyku.

5.4 Lambertův výzkum v Québecu

Prvním, kdo použil techniku spojených masek, byli Wallace Lambert a jeho kolegové v kanadském Québecu (shrnující článek: Lambert, 1967). Québec byl a je převážně frankofonním městem, ale velká část jeho obyvatel ovládá také angličtinu. Lambert se snažil zjistit, jaké mají tamní obyvatelé postoje k těmto dvěma jazykům.

V přípravné fázi nahráli bilingvní mluvčí (muži) dvouminutové, obsahově shodné čtené projevy, a to v angličtině a francouzštině. Jednotlivé audionahrávky poté autoři experimentu pustili anglickojazyčným Kanadánům a nechali je ohodnotit osobnostní charakteristiky jednotlivých mluvčích (masek). Zcela v souladu s předpoklady se ukázalo, že anglickojazyční mluvčí preferovali anglické masky, tj. že jejich

postoje k angličtině byly pozitivnější než k francouzštině. Tentýž úkol poté dostali francouzskojazyční Kanadané. Ti však překvapivě francouzské masky nehodnotili pozitivněji, ale naopak negativněji, a to na mnoha předem stanovených škálách (např. inteligence, spolehlivost). Pozitivněji než anglické masky hodnotili francouzské masky pouze na škálách pobožnosti a vlídnosti. Lambert a kol. tak ukázali, že francouzští mluvčí mají v Québecu tendenci společensky sebeponižovat své vlastní etnikum. Toto zjištění bylo ještě závažnější v tom, že ve srovnání s anglickojazyčnými Kanadany bylo hodnocení francouzských masek francouzskojazyčnými Kanadany negativnější.

Tyto své poznatky Lambert dále rozvíjel a zaměřil se mimo jiné na roli pohlaví a na rozdíl v hodnocení evropské a kanadské francouzštiny. Zajímavé například bylo, že pokud byla mluvčím žena, hodnotili ji anglickojazyční mluvčí (jak muži, tak ženy) pozitivněji v její francouzské masce. Rovněž se ukázalo, že francouzskojazyční Kanadané hodnotili evropskou francouzštinu pozitivněji než kanadskou angličtinu (ta však, jak bylo uvedeno výše, jimi byla hodnocena pozitivněji než kanadská francouzština).

5.5 Gilesovy a Bourhisovy modifikace základní verze techniky spojitých masek

V reakci na kritickou odezvu na principy techniky spojitých masek realizovali Howard Giles a Richard Bourhis několik experimentů (shrnuje to v Giles – Bourhis, 1976), které se snažily tuto techniku modifikovat a ukázat její využitelnost i v zásadně odlišných situacích. Zde se blíže podíváme na dvě z uvedených modifikací.

Jednou z výhrad vůči technice spojitých masek bylo to, že testované osoby sice nevědí, že jsou zkoumány postoje k jazyku, přesto si však jsou vědomy, že se podrobují určitému experimentu. To samo o sobě může pochopitelně přinášet zkreslení, neboť se jedná o uměle navozenou situaci, a je otázka, nakolik se výsledky dají vztáhnout k reálnému chování jedinců v přirozeném prostředí. Cílem Gilese a Bourhise bylo techniku spojitých masek upravit tak, aby tyto výhrady byly odstraněny. Jejich experiment (podrobněji se o něm pojednává v textu Bourhis – Giles, 1976) byl zasazen do přirozeného prostředí, přičemž účastníci nevěděli, že se účastní výzkumu. Autoři se přitom zaměřili na to, zda styl zvukových nahrávek ovlivňuje kromě postojů (jako je tomu ve standardní verzi techniky) i samotné chování mluvčích.

Zároveň se snažili dokázat, že mluvčí nemusí nutně pozitivněji hodnotit standardní varietu (resp. výslovnost), ale že v určitých kontextech mohou favorizovat nestandardní mluvčí. Poslední otázkou pak bylo, zda má na reakce testovaných osob vliv míra regionálního přízvuku. Experiment byl zasazen do velšského divadla v Cardiffu. Před představením bylo divákům prostřednictvím nahrávky oznámeno, že si vedení divadla přeje zjistit názory diváků na program a že pro ně ve foyer připravilo dotazníky, které je možné po představení vyplnit a hodit do připravené schránky. Text oznámení byl namluven anglicko-velšským bilingvním mluvčím ve čtyřech různých „maskách“: první oznámení bylo namluveno spisovnou anglickou výslovností, druhé anglicky s výrazným jihovelšským přízvukem, třetí anglicky se slabším jihovelšským přízvukem a čtvrté ve standardní velštině. Jednotlivé nahrávky byly bez znalosti kontextu posouzeny velšským fonetikem, který v nich neshledal žádné nápadné, netypické rysy, které by bránily jejich použití. Výzkumu se zúčastnily dvě skupiny mluvčích: a) především monolingvní angličtí mluvčí z Walesu, kteří navštívili promítání dvou po sobě jdoucích filmů v angličtině (nahrávka jim byla puštěna vždy po skončení prvního filmu); b) bilingvní anglicko-velští mluvčí, kteří přišli do stejného divadla na hru ve velštině. Mluvčí první skupiny byli zkoumáni během pěti večerů po sobě, přičemž jim nebyla puštěna nahrávka ve velštině; namísto toho jim byla čtvrtý večer opět puštěna nahrávka ve spisovné angličtině a pátý večer opět nahrávka se silným velšským přízvukem. Mluvčí druhé skupiny byli zkoumáni čtyřikrát, přičemž každý večer jim byla puštěna jedna nahrávka.

V tomto experimentu došli Bourhis s Gilesem k zajímavým výsledkům. Ve skupině monolingvních anglických mluvčích z Walesu byly podobně „úspěšné“ masky ve spisovné anglické výslovnosti (z celkových 524 diváků dotazník vyplnilo 22,5 %) a se slabším jihovelšským přízvukem (z 264 diváků vyplnilo dotazník 25 %). Počet vyplněných dotazníků byl však statisticky signifikantně nižší v případě masky se silným velšským přízvukem (z 652 diváků vyplnilo dotazník jen 8,2 %). Ve skupině bilingvních anglicko-velšských mluvčích byla situace odlišná. V případě masky ve spisovné výslovnosti vyplnilo z celkového počtu 79 diváků dotazník pouze 2,5 %, počet odevzdaných dotazníků u masek s jihovelšským přízvukem byl o něco vyšší, avšak ne statisticky signifikantně (v případě silného přízvuku z 99 mluvčích 8,1 %, v případě slabšího přízvuku ze 120 mluvčích 9,2 %). Zásadně a statisticky signifikantně vyšší však byl počet odevzdaných dotazníků

v posledním případě, tj. u masky ve velštině (z 65 diváků dotazník vyplnilo 26 %).

Druhá z modifikací, kterou si zde uvedeme, se snažila vyrovnat se s kritikou, že technika spojitých masek nereflktuje reálnou komunikaci tváří v tvář a že v dotazníku užívá předem daných hodnotících měřítek. Experiment probíhal následovně. Třidu na střední škole navštívili muž a žena, vydávající se za psychology. Nejprve před třídu předstoupil muž a hovořil o tom, že psychologové jsou znepokojeni tím, jak nepřesné mají lidé o psychologii informace. Dále zmínil, že psychologové by tuto skutečnost rádi změnili a že by chtěl zjistit, co dospívající studenti o psychologii vědí. Poté požádal studenty, aby napsali na papír své znalosti o tomto oboru. Po jedné minutě z místnosti odešel a již se nevrátil. Po pěti minutách vystoupila žena a prohlásila, že univerzita, na níž působí, hledá někoho, kdo by na středních školách představoval, čím se psychologie zabývá, a že se o toto místo uchází právě její kolega, který odešel. Studentům rozdala papíry a poprosila je, aby napsali, co si o něm myslí a jestli je vhodný pro tuto práci. Po pěti minutách papíry vybrala a studenti dostali standardní dotazník (týkající se mužových osobních vlastností) s uzavřenými škálovými odpověďmi (aby se získala standardizovaná data pro srovnání). Stejný postup pak byl použit i v další třídě – ovšem s tím rozdílem, že v prvním případě muž používal masku A, v druhém případě masku B (pokoušel se samozřejmě chovat pokud možno stejně). Ukázalo se, že postoje studentů se odrážely v jejich chování: pokud muž používal pozitivně hodnocený přízvuk, napsali toho studenti o psychologii víc než v odlišném případě. Zároveň se ukázalo, že takto získané výsledky byly v souladu s předchozími zkoumánými standardní metodou. Tento výzkum tak ukázal, že techniku spojitých masek lze použít i pro zjišťování postojů v reálné komunikaci, tj. v přítomnosti mluvčího.

5.6 Výzkum Kathryn Woolardové v Barceloně

Techniku spojitých masek pro výzkum bilingvního prostředí využila rovněž Kathryn Woolardová v Barceloně (Woolard, 1984). Woolardová postupovala podle standardní verze techniky. Pořádila nahrávky od pěti žen, přičemž každá namluvila stejný text ve španělské (kastilské) a katalánské masce. Tyto ženy se lišily v míře ovládnutí katalánštiny: a) Angeles žila v Katalánsku teprve dva roky a její katalánština byla nezávisle hodnocena jako silně „nerodilá“; b) Dolores a Rosa byly rodilé Katalánky

a byly plně bilingvní (nezávislí hodnotitelé nebyli schopni poznat, zda jsou rodilými mluvčími katalánštiny či španělštiny); c) Montse mluvila dobrou katalánštinou, ale v její španělštině se objevovaly interference z katalánštiny, typické pro Barcelonu; d) Nuria byla rodilá mluvčí katalánštiny, jejíž španělština byla jednoznačně hodnocena jako „španělština katalánského mluvčího“.

Testované osoby dostaly dotazník s 15 škálami, prostřednictvím kterých měli ohodnotit každou mluvčí. Celkově bylo testováno 240 studentů z pěti středních škol, přičemž ve dvou školách byla vyučovacím jazykem katalánština, ve dvou španělština a v jedné škole se vyučovalo španělsky, ale učitelé běžně se studenty mluvili katalánsky.

Podle předpokladů se výsledky jednotlivých mluvčích lišily. V případě Angeles hodnotili španělští mluvčí pozitivněji její španělskou masku, katalánští mluvčí však neměli preferenci pro žádnou z masek. Rovněž u Dolores španělští mluvčí hodnotili pozitivněji španělskou masku, zajímavé však bylo, že katalánští mluvčí hodnotili pozitivněji její španělštinu na škále „hrdost“, ale naopak pozitivněji katalánštinu na škále „velkorysost“. Zajímavá byla situace u Rosy, kde se testované osoby na hodnocení do značné míry shodovaly. Ve španělské masce hodnotili obě skupiny Rosu jako kultivovanější, sebevědomější a pracovitější, v katalánské masce jako zábavnější, vtipnější. Rozdíl mezi španělskými a katalánskými testovanými osobami byl v tom, že španělští mluvčí hodnotili španělskou masku jako inteligentnější a katalánští mluvčí hodnotili katalánskou masku jako atraktivnější a sympatičtější. V případě Montse španělští mluvčí neprojevovali preferenci pro žádnou z masek, až na to, že ji hodnotili jako atraktivnější, když mluvila španělsky. Katalánští mluvčí oproti tomu hodnotili na několika škálách pozitivněji katalánskou masku. Nuriu hodnotili španělští mluvčí v její katalánské masce negativně na škále atraktivnosti, ale naopak pozitivně co se týče ambicí a hrdosti. Katalánští mluvčí neměli pro žádnou z masek preference, až na škálu otevřenost, kde Nuriu hodnotili pozitivněji v katalánské masce.

Woolardová v tomto výzkumu ukázala jednak to, že katalánština neztratila v očích svých rodilých mluvčích prestiž, přestože byla mnoho let institucionálně utiskována. Zároveň se ukázalo, že jak katalánští, tak španělští mluvčí pozitivněji hodnotí ty, kdo užívají jejich vlastní jazyk, ale pouze tehdy, když jsou tyto mluvčí jednoznačně identifikovatelní jako rodilí mluvčí tohoto jazyka. Volba nerodného jazyka obecně hodnocení mluvčího neovlivňovala, a to ani pozitivně, ani negativně.

5.7 Cargileův výzkum angličtiny s čínským přízvukem

Poslední výzkum, který si zde představíme, se zabýval rolí kontextu v postojích k jazyku. Aaron Castelan Cargile (1997) předpokládal, že mluvčí s čínským přízvukem bude hodnocen hůře na škálách atraktivnosti a dynamičnosti ve srovnání s mluvčím standardní americké angličtiny. Zabýval se přitom tím, zda toto hodnocení může mít vliv na zaměstnatelnost daných jedinců, tj. zda bude rozdíl v tom, jak budou tito mluvčí chápáni z hlediska své vhodnosti pro různé typy zaměstnání. Bilingvní mluvčí, který ovládal jak standardní americkou, tak čínskou angličtinu, nahrál dvě nahrávky odpovědí ve fiktivním pracovním pohovoru. Nezávislí posuzovatelé ohodnotili status u čtyř typů zaměstnání, přičemž nejnižší byl hodnocen kurýr, výše stál pracovník v řízení lidských zdrojů, dále systémový analytik a nejvýše asistent brand manažera. Výzkumu se zúčastnilo 97 testovaných osob, z nichž 58 byli anglofonní Američané a 39 Američané asijského původu. Participantů byli náhodně rozděleni do dvou skupin a každá skupina hodnotila jednu z nahrávek. Oproti předpokladům (které podporovaly i některé předchozí výzkumy) se ukázalo, že zde nebyl signifikantní rozdíl v hodnocení vhodnosti mluvčích pro jednotlivé typy zaměstnání a jediným signifikantním výsledkem bylo, že anglofonní mluvčí hodnotili obě masky jako atraktivnější než asijské mluvčí.

Cargile proto podnikl ještě navazující experiment, jehož se zúčastnilo 39 anglofonních mluvčích. Byl v něm použit stejný způsob hodnocení a stejné nahrávky, participantům ale bylo řečeno, že na nahrávkách učitel angličtiny čte část práce svého studenta. Výsledky byly srovnány s hodnocením anglofonních mluvčích z prvního experimentu a ukázalo se, že rozdílný kontext (pracovní pohovor vs. škola) zde skutečně ovlivnil hodnocení mluvčího – ve školním kontextu byla čínská maska hodnocena hůře z hlediska atraktivnosti, statusu a dynamičnosti.

5.8 Úvahové otázky

- Z čeho podle vašeho názoru pramení rozdílné postoje vůči různým varietám?
- V čem je procesuální model výhodnější než model komponentový?
- V čem spočívají výhody a nevýhody dotazníkového zkoumání postojů k jazyku?
- Jak si představujete zkoumání postojů pomocí zúčastněného pozorování?

- Co jsou podle vás hlavní nevýhody techniky spojených masek a v čem naopak spočívá její výhodnost?
- Jaký byl podle vašeho názoru důvod, že se v Bourhisově a Gilesově divadelním experimentu lišily výsledky monolingvních anglicko-jazyčných Velšanů a bilingvních Velšanů?
- Jaká témata z hlediska postojů k jazyku by bylo zajímavé zkoumat v českém prostředí?
- Může existovat jazyková diskriminace? Jak by se podle vás projevovala a jak by souvisela s problematikou postojů k jazyku?

6. Jazyková socializace

6.1 Úvod

V této kapitole se zaměříme na téma, které je poněkud odlišné od těch předchozích. Konkrétně se budeme zabývat tzv. jazykovou socializací, tedy procesem začleňování se jedince do daného společenství prostřednictvím osvojování jazyka tohoto společenství a jeho komunikačních praktik. Dlouhodobě se jazyková socializace zkoumala u dětí, v poslední době však přibývá také výzkumů jazykové socializace u dospělých.

Osvojování jazyka u dětí se až do 70. let 20. století zkoumalo výhradně z hlediska gramatiky a slovní zásoby. Lingvisty například zajímalo, kdy si dítě osvojí určitou gramatickou kategorii, jestli osvojení určité gramatické kategorie předpokládá možnost pochopení jiné, jak roste velikost slovní zásoby, jak je možné, že děti vyslovují gramaticky správné konstrukce, které nikdy předtím neslyšely apod. Tyto otázky se samozřejmě zkoumají dodnes a rozhodně se jedná o pole, které je navýsost zajímavé. Vedle toho se však rozvíjejí výzkumy, které celou problematiku osvojování jazyka zahrnují do širšího kontextu začleňování do společnosti. Jde o výzkumy jazykové socializace.

Základní myšlenkou výzkumů jazykové socializace je, že si děti osvojují znalosti o principech společenského fungování a systému hodnot prostřednictvím toho, že jsou vystaveny jazykově zprostředkované interakci a že se jí účastní. Předpoklady, z nichž výzkumy jazykové socializace vycházejí, jsou pak dva (Ochs – Schieffelin, 1984): a) Osvojování jazyka je silně ovlivněno začleňováním jedince do určitého společenství; b) Proces začleňování se do značné míry realizuje prostřednictvím jazyka. Uvedené předpoklady jsou velice dobře patrné na tom, když srovnáme osvojování jazyka u dětí z různých kulturně či sociálně odlišných společenství. Podívejme se v souvislosti s tím na dva výzkumy, které se tomu věnovaly.

6.2 Výzkum Elinor Ochsové a Bambi Schieffelinové ve třech společenstvích

Jednou ze základních prací v oblasti jazykové socializace je text Elinor Ochsové a Bambi Schieffelinové *Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications* (Ochs – Schieffelin, 1984). Autorky se zde zabývají podobami jazykové socializace u anglo-amerických bělošských mluvčích ze střední třídy, u kmene Kaluli a u mluvčích ze Západní Samoy.

Pro angloamerické bělošské mluvčí ze střední třídy obvykle platí, že žijí v nukleární rodině s jedním až třemi dětmi. Tím, kdo pečuje o dítě, je téměř vždy (vlastní či nevlastní) matka. Matky na dítě mluví již od narození, chovají se k němu jako k sociální bytosti a jako k adresátovi komunikační interakce. Projevy dítěte jsou standardně interpretovány tak, že mají nějaký význam, a okolí na ně často reaguje. Běžné jsou dále zaujímání perspektivy dítěte a proces akomodace směrem k dítěti, který obvykle bývá dvojího druhu. Zprvé jde o používání baby-talku, tedy o snahu mluvit tak, aby projev byl v souladu s předpokládanou jazykovou kompetencí dítěte (užívání zdvořilých, reduplikací, přehnané intonace, kratších a jednoduchých vět, tázacích slov, vyššího hlasu, opakování slov a vět apod.). Zadruhé je akomodace patrná ve snaze o bohatou interpretaci toho, co dítě říká. Často například vychovávající parafrázuje omezeně srozumitelné výpovědi či vokalizace dítěte s použitím tázací intonace.

Dítě z této sociální skupiny je tak socializováno v několika směrech. Jednak poznává výpovědi či vokalizace, které nejsou příliš srozumitelné. Dítě se navíc seznamuje se způsoby, jak zacházet s víceznačností (tím, že se setkává s více interpretacemi své výpovědi). Zároveň se učí, jak se shodnout na možné interpretaci a jak projevit souhlas či nesouhlas.

Kmen Kaluli ve srovnání s bělošskou střední třídou v Anglii či v USA funguje značně odlišně. V době výzkumu kmen čítal kolem 1200 jedinců, kteří byli negramotní a obvykle monolingvní. Kalulové bydlí v dlouhých domech, kde vedle sebe běžně žije okolo deseti jedinců různého věku, a jejich každodenní život je založen na neustálé komunikaci tvář v tvář. Důležité je, že nemluvnata vnímají jako bezmocná, nerozumějící, starají se o ně, protože jich je jim líto. O dítě pečuje obvykle matka, a to tak, že jej neustále nosí s sebou a stará se o něj, současně se však zapojuje i do dalších aktivit, například přípravy jídla, a komunikuje s ostatními příslušníky kmene. Z toho, že jsou Kalulové přesvědčeni, že nemluvnata ničemu nerozumí, vyplývá způsob socializace. Kalulové totiž nemluvnata

v podstatě nepovažují za komunikační partnery a jen výjimečně mluví přímo k nim. To platí i poté, co děti začnou žvatlat, poněvadž žvatlání není považováno za komunikační akt. Mohlo by se zdát, že kalulské děti mají z tohoto důvodu velice omezený jazykový vstup (input) a že tak budou mít problém s osvojováním jazyka. To však není pravda – děti jsou neustále obklopeny lidmi, kteří mezi sebou mluví. Jejich jazykové prostředí je tak velmi bohaté. Navíc mají okolní lidé tendenci popisovat, co dítě právě dělá. Za komunikačního partnera začne být dítě považováno, až když řekne slova matka (no) a prsa (bo) – po tomto momentu začne být dítěti uvědoměle „ukazováno“, jak se mluví. Kalulové používají strategii založenou na slovu elema, tj. zhruba „zopakuj to“: děti mají opakovat věty, které mají určité komunikační funkce (např. požadavek, popichování, obviňování apod.), nejsou jim ale vysvětlována jména jednotlivých předmětů – jejich znalost je považována za přirozenou. Matka tedy zaujímá direktivní roli a nutí dítě stále něco opakovat, přičemž opravuje fonologické, morfologické a lexikální chyby, kterých se dítě dopustí. Vůbec se neuzívá baby-talk, matky učí dítě mluvit tak, jak je to pro danou situaci přiměřené.

U kmene Kaluli panuje představa, že člověk nemůže vědět, co si myslí nebo co cítí někdo jiný. Ačkoliv Kalulové běžně mluví o tom, co sami cítí nebo co si myslí, výpovědi o vnitřních stavech někoho jiného jsou výjimečné. To má dopad na způsob interakce mezi vychovávajícím a dítětem. Platí, že zodpovědnost za srozumitelnost vyjádření má mluvčí, což platí i pro dítě. V případě, že dítě řekne něco nejednoznačného nebo nesrozumitelného, vychovávající mu nenabízí žádné interpretační varianty, ani se nesnaží uhodnout, co mělo dítě na mysli. V takových případech explicitně požaduje vysvětlení.

Jiná situace než u anglo-americké bělošské střední třídy a u kmene Kaluli je u Samoánců. Samojská společnost je vysoce stratifikovaná, a to i v péči o dítě. Vychovávajících je více, obvykle jsou to starší sourozenci, matka a neprovdaní či neženatí sourozenci matky. Pokud je jich u dítěte přítomno více najednou, platí, že nejstarší je považován za nejvyššího vychovávajícího. To ovlivňuje, jak péče o dítě vypadá a jak vypadají související verbální interakce. Až do věku 5–6 měsíců dítě není považováno za komunikačního partnera – ostatní mluví o něm, nikoli na něj. Ve chvíli, kdy dítě začne být schopné se samo pohybovat, situace se částečně mění, protože v tomto období jsou děti Samoánci považovány za zlomyslné a zlobivé. Často jsou tak za svoje chování negativně sankcionovány. Míra řeči směřovaná na dítě se rovněž zvyšuje – dítě je například vyzýváno, aby někam přišlo.

Stratifikace samojské společnosti má dopad na podobu interakce. Dítě se obvykle s určitým požadavkem obrací na nejvýše postaveného

vychovávajícího, přičemž ne vždy dostane přímou odezvu. Nejvýše postavený vychovávající totiž běžně dá pokyn níže postavenému vychovávajícímu a teprve ten se obrátí k dítěti a zareaguje. Samojské děti jsou zřídka samy s jedním vychovávajícím a jsou tak běžně přítomny vícestranným hovorům. Účast v takovém hovoru je navíc podřízena pravidlům společenské hierarchie. Tato hierarchie se promítá i do dalších rysů osvojování jazyka, protože dítě je například často vyzýváno k tomu, aby produkovalo takové řečové akty, které jsou přiměřené pro níže postavené členy rodiny (např. zvěstování zpráv – výše postavené osoby ideálně dostávají zprávy zprostředkovaně, jelikož se záležitostmi ostatních lidí účastní málo). Jinými slovy, dítě se musí přizpůsobovat situaci.

Zajímavě se společenská hierarchie projevuje v otázce srozumitelnosti výpovědí. Pokud totiž výše postavený mluvčí pronese jen částečně srozumitelnou výpověď, je úkolem posluchače, aby si její význam domyslel. Pokud však takovou výpověď pronese níže postavený, musí význam výpovědi vysvětlit sám. To se týká i dítěte – pokud pronese nesrozumitelnou výpověď, výše postavení mluvčí se nesnaží jí nějak porozumět nebo odhadovat její význam, ale někdy to chápou jako užití jiného jazyka nebo jako něco nejazykového. Někdy se přímo ptají, co dítě říkalo. To souvisí s tím, že v samojské společnosti panuje představa, že výpověď má obvykle pouze jediný význam. Samojské děti jsou tak socializovány jednak do společenské hierarchie, jednak do způsobů zpracování informací.

Z výše uvedeného činí Ochsová se Schieffelinovou závěr, že se kulturně liší sociální organizace verbálního prostředí malého dítěte. To, jak se na děti mluví, je dáno různými kulturně danými představami. Zatímco v anglo-americké střední třídě se používá baby-talk, v jiných kulturách tomu tak není – baby-talk tedy není nic univerzálního. Odlišná je rovněž míra, s jakou se předpokládá, že se dítě bude přizpůsobovat situacím. Ochsová a Schieffelinová rozlišují dva principy toho, jak se k dětem při jejich výchově přistupuje:

1. situace je přizpůsobena dítěti (baby-talk, parafrázování, vysvětlování toho, co dítě řeklo, komentáře k jednání dítěte; obvykle jde o komunikační situaci s dvěma participanty)
2. dítě se přizpůsobuje situaci (dítě je nuceno opakovat věty, téma je odvozeno od okolností, které rodič považuje za důležité; obvykle jde o komunikační situaci s více participanty)

V neposlední řadě se liší i způsob „vyjednávání“ významu mezi vychovávajícím a dítětem. Děti jsou socializovány tak, aby se mohly účastnit interakcí, které jsou přiměřené jejich postavení v daném společenství.

6.3 Propracované a omezené kódy v pojetí Basila Bernsteina

Jedním z nejvýznamnějších teoretiků jazykové socializace byl britský sociolog Basil Bernstein. Zabýval se jazykovou socializací v rámci amerického společenství a všiml si rozdílů mezi různými společenskými třídami a dopady těchto rozdílů na vzdělatelnost dětí.

Bernsteinovým základním tvrzením je, že způsob socializace orientuje dítě k řečovým kódům, které jsou spojeny s přístupem ke spíše kontextově omezeným či spíše kontextově nezávislým významům (např. Bernstein, 2003: 132–146). Tyto kódy pojmenoval jako „propracované“ (elaborated) a „omezené“ (restricted). Propracovaný kód orientuje své uživatele k obecným významům, jeho spojení s konkrétním kontextem a s konkrétními mluvčími je slabé. Z toho důvodu je tento kód srozumitelný i mimo aktuální kontext. Omezený kód naopak orientuje své uživatele ke specifickým významům, je silně svázán s aktuálním kontextem, s konkrétním prostředím a s konkrétními mluvčími. Mimo konkrétní kontext je stěží srozumitelný.

„Omezený kód vzniká v sociálním vztahu vymezeném na základě úzce sdílených představ a informací, kterých si jsou jedinci vědomi. Propracovaný kód vzniká v sociálním vztahu, který nutně tyto úzce sdílené a uvědomované představy a informace nepředpokládá, z čehož plyne, že je v interakci mnohem méně bráno za samozřejmé.“ (Bernstein, 2003: 73–92)

Bernstein tvrdí, že jedním z dopadů třídního systému je omezení přístupu k propracovaným kódům. Ve svém zkoumání amerických dětí zjistil, že děti z nižších sociálních vrstev nejsou socializovány prostřednictvím propracovaných kódů, a mají k nim tak omezený přístup. Z toho důvodu jsou podle Bernsteina znevýhodněny ve studiu, ke kterému je podle něj potřeba propracovaný kód. Bernstein tento fakt ilustruje na příkladu dvou textů, ve kterých dvě děti ve věku pěti let (jedno ze střední a druhé z dělnické třídy) vyprávějí příběh na základě obrázků, které jim byly předloženy.

Dítě ze střední třídy:

„Tři kluci hrajou fotbal a jeden kluk kopne míč do okna a to okno rozbije a ti kluci se na to dívají a vyjde pán a křičí na něj, protože rozbili okno, takže utečou a pak ze svého okna vykukne paní a klukům vynadá.“

Dítě z dělnické třídy:

„Hrajou fotbal a on do toho kopne a to proletí tudy a rozbije okno a oni se na to dívají a on vyjde ven a křičí na ně, protože to rozbili, takže utečou a pak ona vykoukne a vynadá jim.“

Zatímco první projev je srozumitelný i mimo kontext, druhý projev je kontextově svázaný – abychom mu plně rozuměli, museli bychom vidět obrázky, které jsou popisovány. Důležité přitom je, že uvedený rozdíl nespočívá ve slovní zásobě či gramatice, tyto znalosti byly u obou dětí obdobné. Podle Bernsteina jde o různý způsob užívání jazyka s ohledem na kontext.

Vzhledem k tomu, že vzdělávání je spojeno s užíváním propracovaného kódu, je pochopitelné, že jsou děti socializované v omezených kódech ve vzdělávacím procesu znevýhodněny, čímž opět ztrácejí možnost přístupu k propracovanému kódu (a nemohou ho tak předat svým dětem). Podle Bernsteina tak dochází k sociální reprodukci, jejímž důsledkem je to, že jedinci z nižších společenských tříd se mohou jen s obtížemi včlenit mezi vyšší společenské třídy.

6.4 Úvahové otázky

- Myslíte, že rozdíl mezi propracovanými a omezenými kódy je aplikovatelný i na české prostředí?
- Jaké jsou charakteristické rysy českého baby-talku, kromě těch uvedených?
- Jaké jsou podle vás důvody pro užívání baby-talku?
- Jsou nějaké další oblasti využití baby-talku než při mluvení k dětem? Jaké jsou důvody pro tato využití?
- Jak podle vás může vypadat socializace v dospělosti? V jakých oblastech na ni narážíme a v čem se projevuje?
- Jakým způsobem podle vás vypadá v českém prostředí socializace, která vede k rozlišování společenské hierarchie (např. vykání – tykání, titulování apod.)?

7. Jazyková ideologie

7.1 Úvod

Jazyková socializace, kterou jsme se zabývali v předchozí kapitole, do značné míry odráží to, jaké mají lidé představy o jazyce a jeho užívání. Členové kmene Kaluli jsou například přesvědčeni o tom, že nemluvnata ničemu nerozumí, a z této představy pak pro ně vyplývá, že nemá smysl na ně mluvit. A právě tento typ přesvědčení či představ, které v nejširším smyslu podmiňují naše jazykové chování, bude tématem této kapitoly. Co je to přesně jazyková ideologie, je poměrně obtížné vymezit, jelikož tento termín se v literatuře používá různorodě. Kathryn Woolardová a Bambi Schieffelinová v přehledovém textu (Woolard – Schieffelin, 1994) uvádí například tato vymezení:

1. Soubor přesvědčení o jazyce artikulovaný uživateli jakožto racionalizace nebo opodstatnění vnímané jazykové struktury a vnímaného užívání jazyka.
2. Kulturní systém představ o sociálních a jazykových vztazích a jejich zatížení morálními a politickými zájmy.
3. Sdílené soubory samozřejmých představ o povaze jazyka ve světě.

Jinými slovy, obecně jde o to, že naše jazykové chování je podmíněno určitými představami, které o jazyce, jeho užívání a souvisejících jevech máme. Jazyková ideologie se projevuje v nejrozličnějších oblastech a úzce souvisí se všemi tématy, která jsme dosud probírali (svým způsobem ji tak můžeme chápat jako určitou spojnicí mezi jinak částečně roztříštěnými otázkami, které lze do sociolingvistiky řadit). Zde se této problematice dotkneme jenom základně a v obecných rysech.

7.2 Kroskrytyho pět úrovní organizace jazykových ideologií

Paul Kroskryty (2004) vymezuje pět základních úrovní, na nichž jsou jazykové ideologie organizovány: a) zájmy skupiny nebo jedince; b) rozmanitost ideologií; c) povědomí mluvčích; d) zprostředkující funkce ideologií; e) role jazykové ideologie v utváření identity.

K první rovině Kroskryty říká, že „jazykové ideologie představují vnímání jazyka a diskurzu, které je utvářeno v zájmu určité sociální či kulturní skupiny“ (Kroskryty, 2004: 501). To úzce souvisí například s ideologií standardního jazyka, o níž se zmíníme ještě dále. O druhé rovině Kroskryty tvrdí: „rozmanitost jazykových ideologií vyplývá ze sociálních diferencí (třída, pohlaví, příslušnost ke generaci apod.) v rámci sociokulturních skupin. Tyto rozdílnosti mají potenciál utvářet odlišné perspektivy dílčích skupin“. Tímto způsobem lze nahlížet české diskuse o úpravách pravopisu z 60. let. Zatímco jedna skupina zdůrazňovala potřebu jednoduchosti pravopisu, což můžeme označit jako „racionalizační“ ideologii, druhá skupina upřednostňovala dlouhodobou tradici zápisu, což by bylo možné označit jako „tradicionalistickou“ ideologii.

Ke třetí rovině Kroskryty píše, že „členové společenství mohou vykazovat různou míru povědomí o lokálních jazykových ideologiích“. Příkladem uvědomované ideologie může být třeba to, že se v angličtině v zájmu explicitně formulované genderové korektnosti velice silně omezilo bezpříznakové užívání zájmena *he* a nahradilo se korektnějším *he/she*. Příklad méně uvědomované ideologie lze hledat v oblasti jazykové diskriminace; jedinec může být znevýhodněn proto, že mluví dialektem, diskriminující si však nemusí být vědom, že se jeho postoje jsou určovány varietou, kterou diskriminovaný mluví.

Čtvrtá rovina spočívá podle Kroskrytyho v tom, že „jazykové ideologie členů společenství usouvztažňují sociální struktury a způsoby hovoru“. Jinými slovy, jazykové a diskurzní prostředky začnou na základě zkušeností členů skupiny indexikálně odkazovat na sociokulturní jevy. Tímto tématem se ve své studii „Style“ as distinctiveness: the culture and ideology of linguistic differentiation podrobně zabývá Judith Irvineová (2001). Rozlišuje tři sémiotické procesy, které určují podobu usouvztažnění mezi jazykovými a sociálními jevy, a to ikonizaci, rekurzivitu a vypouštění. Ikonizace je proces, během kterého se jazykové prostředky stávají „ikonickými reprezentacemi sociálních kontrastů“ (Irvine, 2001: 33). Obecně můžeme říct, že ikonizace spočívá v tomto principu: pokud sociální skupina A běžně používá nápadný prostředek B (který je variantou prostředků, jež užívají jiné sociální skupiny) a tato sociální skupina je

stereotypně vnímaná jako C, dochází k tomu, že uživatel prostředku A je asociován s vlastnostmi, které odpovídají stereotypu C (aniž by musel nutně patřit do dané sociální skupiny). Vzpomeneme-li si na Labovův výzkum na ostrově Martha's Vineyard (Labov, 1972: 1–42), můžeme se domnívat, že zde došlo k ikonizaci centralizované výslovnosti diftongů /ay/ a /aw/, která byla spojována s ostrovanstvím. Rekurzivita spočívá v tom, že se určité ikonické propojení přenáší na jiné, dílčí jevy. Opozice, které na vyšší úrovni odlišují určitou skupinu od jiné skupiny, mohou fungovat jako distinktivní také na nižší úrovni, tj. v rámci této skupiny. Například míra užívání výše uvedeného prostředku B může být v dané skupině používána pro rozlišení různých dílčích podskupin v rámci dané skupiny. V Labovově výzkumu by této distinkci odpovídala rozdílná míra užívání centralizované výslovnosti na základě postojů k danému ostrovu. Vypouštění je proces, kterým se „zjednodušuje sociolingvistické pole“ (Irvine, 2001: 33), což spočívá v tom, že se některé další odlišnosti kromě těch, které prošly ikonizací, neberou v potaz.

O poslední, páté rovině Kroskity uvádí, že „jazykové ideologie jsou produktivně užívány při utváření a reprezentaci různých sociálních a kulturních identit (např. národnost, etnicita)“ (Kroskity, 2004: 509). Jazyk tedy slouží k tomu, aby činil hranice mezi skupinami „přirozenými“. Dobře viditelné je to například na českých Neslyšících, kteří svou identitu úzce spojují s užíváním svěbytného českého znakového jazyka (místo uměle vytvořené znakované češtiny).

7.3 Ideologie standardního jazyka

Jedním z výrazných případů, jak se projevuje jazyková ideologie, je otázka standardního jazyka. Touto problematikou se zabýval mimo jiné James Milroy (Milroy, 2001). Milroy vychází z otázky, co vlastně způsobuje jazyková standardizace. Jejím zásadním rysem je snaha o dosažení uniformity jazykové struktury, přičemž však, jak je nám již jasné, je tato struktura přirozeně proměnná. Důležité je přitom si uvědomit, že plně standardizovaná varieta není podle Milroye možná, snaha o uniformitu je však z podstaty věci cílem standardizace. Standardizace je tak kontinuální proces. Vzhledem k tomu, že standardizace je snahou o uniformitu, je pochopitelné, že tento proces je nepochybně součástí procesu jazykové změny.

Jedním z dopadů standardizace je vznik povědomí mluvčích o „správné“ podobě jazyka. Milroy tvrdí, že v kulturách standardního jazyka

(kam nepochybně spadá i české jazykové prostředí) platí přesvědčení, že tam, kde jsou dvě varianty (či více), může být správná pouze jediná, ačkoliv nemusí panovat shoda na tom, která z variant je ta správná. Ideologie standardního jazyka dále vyžaduje přijetí představy, že jazyk není něco, co vlastní mluvčí, nýbrž že je to něco, co je vymezeno externě, nezávisle na mluvčím (podobně jako třeba právní systém). S tím souvisí i představa o jazyce jako takovém, která je často spojována právě se spisovným jazykem (například v lingvistických pracích, například akademická *Mluvnice češtiny*, která svým názvem aspiruje na mluvnici češtiny jako národního jazyka, je ve své podstatě mluvnicí spisovné češtiny).

Milroy si dále všímá toho, že standardizace nemá univerzální charakter. Je příznačné, že jazyky, které nejsou standardizované, nemají jasně vymezené hranice a není je možné bezprostředně popsat běžnými způsoby. Ideologie standardního jazyka tedy udává standard jako určitou uniformní, jasně vymezenou a stabilní představu o jazyce uloženou v mysli. Utváří tak určitý rámec, prostřednictvím kterého se na jazyk jako takový díváme.

7.4 Úvahové otázky

- Jaké pozitivní/negativní dopady na užívání jazyka má podle vás ideologie standardního jazyka?
- Které prostředky podle vašeho osobního povědomí prošly v češtině ikonizací a jak se to projevuje?
- Co považujete v českém prostředí za nejvýraznější projevy jazykových ideologií (kromě ideologie standardního jazyka)?
- Je možné otázky, které vyplývají z jazykové ideologie, zodpovědět na základě lingvisticky objektivních metod? Například: můžeme objektivně říci, zda je genderová korektnost správná či nikoli?
- Nakolik si myslíte, že je možné prostřednictvím standardizace reálně ovlivňovat užívání jazyka?

8. Jazykové plánování a jazykový management

8.1 Úvod

V poslední kapitole se zaměříme na otázku jazykových problémů a na možnosti jejich řešení. Obecně lze říct, že existence jazykových problémů je integrálně spojena s existencí jazyka vůbec. Na problémy narážíme jak v každodenní komunikaci (například když píšeme e-mail někomu, s kým si vykáme, ale zároveň nechceme být příliš formální, můžeme mít problém s volbou oslovení mezi velmi formálním *Vážený pane XY* a neformálním *Dobrý den*), tak na obecnějších, makrolingvistických rovinách (např. se můžeme zabývat otázkou zjednodušení pravopisu jako způsobu řešení problémů žáků anebo můžeme zavádět novou odbornou terminologii v nějaké vědní oblasti apod.). S určitým rámcem řešení jazykových problémů přichází směr sociolinguistiky nazývaný jazykové plánování a v návaznosti na něj jazykový management.

8.2 Jazykové plánování

Jazykové plánování jako směr sociolinguistiky se etablovalo v 60. letech 20. století, a to zejména v souvislosti s jazykovými problémy vznikajícími v důsledku rozpadu koloniálního systému. Jeho smyslem je „působit změny v jazyce nebo v jazykových aktivitách“ (Nekvapil, 2010: 54). Problémy, kterých si jazykové plánování všímalo, byly obecně problémy makroúrovňové, například otázky kodifikace (zda se má kodifikovat určitý tvar, nebo ne apod.), otázka úředního jazyka (např. v situaci, kde se na území určitého státu používá více vzájemně nesrozumitelných jazyků), problém pravopisu (např. neexistence pravopisného systému

v určitém jazyce) atd. Rozlišují se tak tři dílčí podoby plánování: statusové, korpusové a akviziční.

Statusové plánování se týká variet či jazyků a jejich funkcí. Lze například uvažovat o tom, jak se bude přistupovat k menšinovým jazykům na území České republiky (co bude považováno za menšinový jazyk a co z toho bude vyplývat, zda budou např. zavedeny dvojjazyčné nápisy a možnost úředního kontaktu v daném jazyce atd.). Korpusové plánování se zabývá samotnou podobou variet či jazyků. Spadá sem například otázka vytváření terminologie v daném jazyce (např. po vzniku samostatného Československa začala uměle vznikat mimo jiné vojenská a železniční terminologie), pravopisu a gramatického systému. Akviziční plánování je zaměřeno na osvojování variet či jazyků různými společenskými skupinami a lze jím řešit například otázku jazyka výuky v základních školách apod.

Jazykové plánování má institucionální charakter – odehrává se na nejvyšších úrovních (vláda, stát) a vztahuje se na celou společnost (u nás je v tomto ohledu z hlediska korpusového plánování důležitá role Ústavu pro jazyk český, který vytváří platnou kodifikaci). Obvykle se rozlišují tři fáze plánování: 1. identifikace jazykových problémů; 2. výběr způsobů jejich řešení; 3. implementace řešení.

Nekvapil (2010) ve své přehledové studii uvádí, že se postupem času ukázalo, že jazykové plánování v mnoha rozvojových zemích selhalo, anebo alespoň nenaplnilo představy, které s ním byly zpočátku spojeny. Jinými slovy, vliv na jazykovou praxi byl v důsledku menší, než se čekalo. Celospolečenský, makroúrovňový se ukázal jako problematický v tom ohledu, že nereprezentoval zájmy sociálně nediferencované společnosti, ale byl výslednicí střetu zájmů různých skupin. Ukázalo se, že je třeba zohledňovat také dílčí zájmy jednotlivých etnik, zástupců společenských tříd apod., tj. registrovat problémy na nižších úrovních. Dalším problémem byl fakt, že se na situaci v rozvojových zemích často aplikovala měřítko zemí vyspělých. Například se potlačovala jazyková rozmanitost zemí třetího světa, někdejší koloniální jazyk byl prosazován jako úřední apod.

8.3 Jazykový management

Teorie jazykového managementu vznikla v reakci na výše uvedené problémy spojené s jazykovým plánováním. Jedním z hlavních představitelů tohoto směru byl původem český lingvista Jiří Neustupný. Na rozdíl

od jazykového plánování jazykový management zdůrazňuje roli mikroúrovně, tj. konkrétních praktik jednotlivých mluvčích. Vychází z představy, že se dá vymezit něco takového jako „management promluv“, a to jak ve smyslu managementu jednotlivých mluvčích v konkrétních komunikačních interakcích (tzv. jednoduchý management či management promluv), nebo ve smyslu managementu řízeného institucionálně, shora (tzv. organizovaný či řízený management). Jednoduchý management probíhá v několika fázích: 1. mluvčí si povšimne určité odchylky od očekávaného průběhu komunikace; 2. tuto odchylku může (ale nemusí) hodnotit; 3. v reakci na to může (ale nemusí) vymyslet způsob nápravy; 4. ten může implementovat (Nekvapil, 2010).

Klíčovou otázkou, která jazykový management zajímá, je vztah, respektive souvislost mezi jednoduchým a organizovaným managementem. Jinými slovy, zajímá se o vztah na jedné straně toho, jak komunikujeme, co považujeme za problémy v běžné komunikaci a jak tyto problémy řešíme, a na druhé straně toho, jak působí na jazyk a komunikaci jednotlivé instituce, které jazyk ovlivňují. Důležité je i to, že si jazykový management na rozdíl od jazykového plánování na makroúrovni všímá nejenom vlivu státu, resp. vlády, ale i dalších nejrůznějších dílčích institucí (konkrétní činnost různých škol, jazyková redakce v médiích, vedoucí ve velkých firmách apod.).

8.4 Výzkum Jiřího Nekvapila a Marka Nekuly v nadnárodních podnicích v České republice

Jako příklad výzkumu, který staví na teorii jazykového managementu, můžeme uvést studii Jiřího Nekvapila a Marka Nekuly, která se zabývá tím, jaká je jazyková situace v nadnárodních podnicích v České republice, které vlastní Němci, Rakušané či Švýcaři (Nekvapil – Nekula, 2006).

Na základě dotazníkového průzkumu a semistrukturovaných rozhovorů autoři zjistili, že se v těchto podnicích projevuje snaha určitým způsobem regulovat komunikaci zaměstnanců. Nejčastěji se zavádí oficiální firemní jazyk (v daných podnicích především němčina) a lidé se přijímají podle toho, jestli tento jazyk ovládají. Pro zaměstnance se kromě toho také konají jazykové kurzy.

Autoři studie dále zjistili, že zahraniční zaměstnanci (německy mluvící) obvykle nemají snahu se přizpůsobit jazyku „domácích“ zaměstnanců (tj. češtině). Naopak Češi se obvykle přizpůsobují zahraničním zaměstnancům a často se to od nich i očekává. Dochází tedy k asymetrické

adaptaci ve prospěch zahraničních pracovníků. V některých podnicích je naopak snaha o adaptaci symetrickou, která spočívá v tom, že se místo němčiny jako firemní jazyk zavede angličtina, což je cizí jazyk jak pro zahraniční, tak pro domácí zaměstnance.

8.5 Úvahové otázky

- Co jsou podle vás nejzásadnější problémy současné české jazykové situace, které by mohlo řešit statusové plánování? Jak byste tyto problémy řešili vy?
- Co jsou podle vás nejzásadnější problémy současné české jazykové situace, které by mohlo řešit korpusové plánování? Jak byste tyto problémy řešili vy?
- Co jsou podle vás nejzásadnější problémy současné české jazykové situace, které by mohlo řešit akviziční plánování? Jak byste tyto problémy řešili vy?
- V čem je existence asymetrické adaptace v nadnárodních podnicích výhodná a v čem je naopak lepší se přiklánět k symetrické adaptaci?
- Jakým způsobem dochází k problémům na úrovni konkrétních interakcí?

Citovaná literatura

- BALHAR, Jan a kol. (1992): *Český jazykový atlas 1*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan a kol. (1997): *Český jazykový atlas 2*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan a kol. (1999): *Český jazykový atlas 3*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan a kol. (2002): *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan a kol. (2005): *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan a kol. (2011): *Český jazykový atlas – dodatky*. Praha: Academia.
- BAYEROVÁ-NERLICHOVÁ, Lenka (2004): Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 65, s. 174–193.
- BĚLIČ, Jaromír – HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois – TRÁVNÍČEK, František (1961): K otázce obecné češtiny a jejího poměru k češtině spisovné. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 98–107.
- BELL, Allan (1984): Language style as audience design. *Language in Society*, 13, s. 145–204.
- BERNSTEIN, Basil (2003): *Class, Codes, and Control. Vol. I. Theoretical Studies towards Sociology of Language*. London/New York: Routledge.
- BICKERTON, Derek (1973): The nature of a Creole continuum. *Language*, 49, s. 640–669.
- BICKERTON, Derek (1981): *Roots of Language*. Ann Arbor: Karoma.
- BYRNE, Donn (1971): *The Attraction Paradigm*. New York: Academic Press.
- CARGILE, Aaron Castelan (1997): Attitudes toward Chinese-accented speech: An investigation in two contexts. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, s. 434–443.
- COUPLAND, Nikolas (1984): Accommodation at work: some phonological data and their implications. *International Journal of Sociology of Language*, 46, s. 49–70.
- DANEŠ, František (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Jaroslav Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.

- EAGLY, Alice – CHAIKEN, Shelly (1993): *The Psychology of Attitudes*. Fort Worth: Harcourt Brace.
- ECKERT, Penelope (1988): Adolescent social structure and the spread of linguistic change. *Language in Society*, 17, s. 183–207.
- ECKERT, Penelope (2000): *Linguistic Variation as Social Practice*. Oxford: Blackwell.
- ECKERT, Penelope (2006): Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics*, 12, s. 453–476.
- EVERETT, Daniel (2005): Cultural constraints on grammar and cognition in Piraha. *Current Anthropology*, 46, s. 621–646.
- FERGUSON, Charles (1959): Diglossia. *Word*, 15, s. 325–340.
- FERGUSON, Charles (1991): Epilogue: Diglossia revisited. *Southwest Journal of Linguistics*, 10, s. 214–234.
- FINEGAN, Edward (2008): *Language, Its Structure and Use*. Boston: Thomson Wadsworth.
- FISHMAN, Joshua (1967): Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, s. 29–38.
- GILES, Howard – BOURHIS, Richard (1976): Methodological issues in dialect perception: some social psychological perspectives. *Anthropological Linguistics*, 18, s. 294–304.
- GILES, Howard – POWESLAND, Peter (1975): A social psychological model of speech diversity. In: *Speech Style and Social Evaluation*. London/New York: Academic Press, s. 154–181.
- GILES, Howard – SMITH, Philip (1979): Accommodation theory: Optimal levels of convergence. In: Howard Giles, Robert St. Clair (eds.), *Language and Social Psychology*. Oxford: Blackwell, s. 45–65.
- GILES, Howard – TAYLOR, Donald – BOURHIS, Richard (1973): Towards a theory of interpersonal accommodation through language. Some Canadian data. *Language in Society*, 2, s. 177–192.
- GILES, Howard – WILLIAMS, Angie (1992): Accommodating hypercorrection: A communication model. *Language & Communication*, 12, s. 343–356.
- GILES, Howard (1973): Accent mobility: A model and some data. *Anthropological Linguistics*, 15, s. 87–105.
- HEIDER, Fritz (1958): *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: Wiley.
- HUDSON, Alan (2002): Outline of a theory of diglossia. *International Journal of Sociology of Language*, 157, s. 1–48.
- HUDSON, Richard (1996): *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHROMÝ, J. (2012): Howard Giles a teorie komunikační akomodace. *Studie z aplikované lingvistiky*, 3(1).

- IRVINE, Judith (2001): Style as distinctiveness: the culture and ideology of linguistic differentiation. In: Penelope Eckert, John Rickford (eds.), *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 21–43.
- JAHR, Ernst Håkon (1996): On the pidgin-status of Russenorsk. In: Ernst Håkon Jahr, Ingvild Broch (eds.), *Language Contact in the Arctic- Northern Pidgins and Contact Languages*. The Hague: Mouton, s. 107–122.
- KATZ, Daniel – STOTLAND, Ezra (1959): A preliminary statement to a theory of attitude structure and change. In: Sigmund Koch (ed.), *Psychology: A Study of a Science*. New York: McGraw-Hill, s. 423–475.
- KROSKRITY, Paul (2004): Language ideologies. In: Alessandro Duranti (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford: Blackwell, s. 496–517.
- KROSNICK, Jon – JUDD, Charles – WITTENBRINK, Bernd (2005): The measurement of Attitudes. In: Dolores Albarracín, Blair Johnson, Mark Zanna (eds.), *The Handbook of Attitudes*. Mahwah/London: Lawrence Erlbaum, s. 21–76.
- LABOV, William (1966): The linguistic variable as a structural unit. *Washington Linguistic Review*, 3, s. 4–22.
- LABOV, William (1970): The study of language in its social context. *Studium Generale*, 23, s. 30–87.
- LABOV, William (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, William (1996): When intuitions fail. In: Lisa McNair, Kora Singer, Lise Dolbrin, Michelle Aucon (eds.), *Papers from the Parasession on Theory and Data in Linguistics*, 32, s. 77–106.
- LAMBERT, Wallace (1967): A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, s. 91–109.
- MILROY, James (2001): Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5, s. 530–555.
- MILROY, Lesley – GORDON, Matthew (2003): *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Oxford: Blackwell.
- MILROY, Lesley (1987): *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.
- NEKVAPIL, Jiří (2010): O historii, teorii a modelech jazykového plánování. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 53–73.
- NEKVAPIL, Jiří – NEKULA, Marek (2006): K jazykové situaci v nadnárodních podnikcích působících v České republice. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 83–95.
- OCHS, Elinor – SCHIEFFELIN, Bambi (1984): Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications. In: Richard Shweder, Robert LeVine (eds.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. New York: Cambridge University Press, s. 276–320.
- PAYNE, Thomas (1997): *Describing Morphosyntax: A Guide for Field Linguists*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

- POPLACK, Shana – WHEELER, Susan – WESTWOOD, Anneli (1989): Distinguishing language contact phenomena: evidence from Finnish-English bilingualism. *World Englishes*, 8, s. 389–406.
- SEBBA, Mark (1997): *Contact Languages: Pidgins and Creoles*. London: Macmillan.
- SGALL, Petr – HRONEK, Jiří (1992): Čeština bez příkras. Jinočany: H & H.
- SKALIČKA, Vladimír (1975): *Lingvistické čítanky III: Typologie*. Sv. 1. Praha: SPN.
- STARÝ, Zdeněk (1993): The forbidden fruit is the most tempting, or why there is no Czech sociolinguistics. In: E. Eckert (ed.): *Varieties of Czech: Studies in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, s. 79–95.
- THAKERAR, Jitendra – GILES, Howard – CHESHIRE, Jenny (1982): Psychological and linguistic parameters of speech accommodation theory. In: Colin Fraser, Klaus R. Scherer (eds.), *Advances in the Social Psychology of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 205–255.
- ULIČNÝ, Oldřich (1995): Spisovná čeština a hodnotová orientace. In: Jana Jančáková, Miroslav Komárek, Oldřich Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, s. 65–71.
- WILSON, James (2010): *Moravians in Prague. A Sociolinguistic Study of Dialect Contact in the Czech Republic*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- WOOLARD, Kathryn – SCHIEFFELIN, Bambi (1994): Language ideology. *Annual Review of Anthropology*, 23, s. 55–82.
- WOOLARD, Kathryn (1984): A formal measure of language attitudes in Barcelona: a note from work in progress. *International Journal of Sociology of Language*, 47, s. 63–71.